ЧАСТИНА ПЕРША І

Перші дні цвітня 1879 р. Весна стоїть во всій своїй красі і пишноті: сади вже одцвіли; море зелені покрило луги, ниви, гаї, сади і городи. Невеличка і нешироко, але бистра і глибока річка Ломаківка сизо-блакитним поясом підперезала невеличке українське місце Ломаків. Місце стоїть на високій кручі. Дивний краезір сам проситься в вічі з тієї кручі на той бік Ломаківки: зараз над берегом поміж зеленими чагарами дубини золотом вилискуються проти сонця прогалини жовтого піску. Далій за чагарниками розіслався оксамитом широкий зелений луг; на лузі де-не-где невеличкі озерця, останки весняної води блищать мов краплі живого срібла. Над лугом в'ються чайки, шумлять крильцями качки, далій луг піднімається, ніби той велетень хоче встати, підвівся до половини і вперся головою в темно-зелений сосновий бір. За бором тілько синіє небесний краєзір.

На сім боці, в Ломакові, інша картина: душно, людей не видко, наче все спить або вимерло; тілько на улиці біля гімназії стоїть чимала купка гімназистів літ 10—13. Всі вони мовчки дивляться на гімназію, ніби ждуть, що от-от вийде відтіль що незвичайне, покажеться якась дивовижа. Замісто неї показався сивий педель — старий інвалід.

— Чого ви тут баньки повитріщали! — гукнув він на дітей.— Чого не бачили? Гави ловите чи що? Бач, коли свято видумали: завтра екзамени; сидіть би дома та вчитися, а вони байдакують, пиль місять та начальство сердять. Ідіть зараз додому... Чуєте??

— Якраз...— озвався хтось з хлопців.

— А не розійдетесь, лозиною розжену як тих ягнят...

— Ану, ну, попробуй...

— Думаєте ні! Ось я вас...— Тут почав спускатися з рундука; хлопці подались назад. Педель ступив разів три і став, хлопці і собі стали.

— Ану, дідуі ну! дожени, дожени! ану! чи вмієш бігать? — дратували старого педеля.

— Я і не бігаючи так опережу тебе лозиною, що аж підскочиш,— гримав старий, не подаючись з міста.

— Ні, ні, не дражніть діда,— заговорив другий гімназист,— ми, діду, зараз розійдемось, тілько скажіть нам, що зробили Шпаченку?

— Нічого ще не зробили, ще не судили, не всі ще вчителі,— відповів педель.

— А що йому зроблять, діду?

— Хіба я знаю; по головці не погладять... тепер така пора, що, може, по-старинному під сорочку заглянуть 1.

— Фю, фю! дожидай! тепер не можна сього...

Двері з гімназії відчинились, на рундуці появився надзиратель.

— Чого ви тут стирчите? — гримнув він на гімназистів. Дітвора миттю розсипалась по улиці.

— Не давай їм збиратись тут,— повернувся надзиратель до педеля і пішов в гімназію. Там творилась незвичайна річ. Директор скликав якраз на півдня педагогічну раду — судити десятилітнього хлопця Шпаченка за велику політичну провинність. Позавчора Шпаченко, ідучи вранці в гімназію, зустрів якогось прохожого, котрий всунув йому в руку якусь невеличку книжечку і порадив прочитати в класі. Прийшовши в класу,

хлоп'я справді принялось читати подаровану прохо-жим книжечку. Книжечка була не що інше, як Шевченків "Сон". Товариство обступило Шпаченка і слухало, як він вичитував. Дітвора так заслухалась, що— і не зчулась, коли продзвонено на уроки і коли ввійшов в класу вчитель латинської мови "брат-слов'янин" Бурбан. Постоявши і послухавши кілька хвилин, Бурбан підкрався ззаду до Шпаченка, наче кіт до мишеняти, і, вихопивши книжечку, поніс її і повів Шпаченка до директора.

На переміні по гімназії тільки і розмовляли про те, що Бурбан піймав "нити" великого зла, революції і соціалізму, котре, мов гадина, пролізло в гімназію і котре треба зараз же викоренити, викурити. Шпаченка посадили в карцер. Директор побіг до жандарма, інспектор до поліцмейстра, і через годину чи дві два жандарми вели десятилітнього "преступника" до його на кватиру, де дожидала вже поліція з жандармським офіцером і директором гімназії, щоб потрусити у Шпаченка скриньку. Потрусили, нічого не витрусили, замкнули знов "преступника" в карцер. А на суботу опівдні, щоб не тратити учебного часу, директор скликав раду вчителів, щоб рішити велике "політичне" питання: що діяти з Шпаченком?..

Отсей-то случай і ся незвичайна рада і зібрали біля гімназії тих гімназистів, що розганяв педель і розігнав надзиратель.

Опівдні почалась рада і тяглась більше двох годин. Що там і хто з учителів говорив, не чути було. Двері були сильно причинені. Першим вийшов з ради вчитель Юрій Горовенко;

чоловік літ сорока. Швидко він перейшов через коридор, швидко спустився вниз, схопив своє пальто, шапку, грушевий суковатий ціпок і ще швидше пішов додому Там він не то що ходив, а прямо бігав з одного в другий куток світлої, просторно!', пообставленої квітками кімнати. Насупившись, заложивши праву руку в кишеню, всю п'ятірню лівої руки він запустив у свою довгу, широку і густу чорну бороду і крутив її на всі боки якось нервно, сердито, наче скуб її, наче хотів вимести на їй свою злість, зірвати своє серце.

"От до чого дожили!.. От яка пора настала! Такої ще не було. Дитину виганяють з гімназії за те, що принесла книжку, которої і не розуміє добре. Ну вже коли на те пішло, щоб показати, що ми не спимо, вартуємо, посадили б хлопця в карцер і годі... а то вигнать!.. Но-но, бач по-їхньому: хлопець запирається, бреше, не хоче по правді признатися, де запопав книжку!., значить — хлопець уже скалічений, нікчемний, псуватиме своїх товаришів... держати його в гімназії не можна!., нехай іде собі від нас Ба, куди ж воно піде тепер? Аж ви тим самим напутили його на ту стежку, по котрій як не іди, а якраз прийдеш в саму тюрму або ще й гірш!.. Ох ви, педагоги, педагоги! Ви перш усякого соціаліста і гірш підриваєте "основи"... Тьфу!.."

Горовенко сплюнув і ще нервній став бігати і скубти свою бороду.

— Юрасю! а іди обідати, борщ на столі,— обізвалась до Горовенка його стара мати, просунувши голову з другої хати в прочинені до половини двері.

— Обідайте, матусю, самі; я не хочу,— відповів Горовенко.

— Чому? хіба обідав де?

— Ні, не обідав, та не хочу! Не до їжі мені. Обідайте, матусю, а то страва прохолоне.

— Чом же ти не хочеш? Може, нездужаєш або втомився; так я підожду, поки спочинеш? Добре?!

— Ні, ні, не треба; не ждіть, обідайте.

Стара підійшла до сина і, глянувши йому в лице, промовила тривожно:

— Ой-ой, який ти блідий! А очі як горять. Та ти нездужаєш, Юрасю?.. Ану, голова? — вона приложила стару руку до синового чола.— Ні, не гаряча.

— Та не турбуйтесь, нене! Кажу ж вам, що я здоровесенький; а так на душі погано... розсердився.

— На кого?

— На всіх, на все, а більш сам на себе.

— За що?

— За те, що всі ми лакеї, сміття з постола... Була в нас, бачте, рада в гімназії... бодай такої ради довіку — до суду більш не бувало.

— Ну? — перебила його мати і впилась в його очі своїм добрим, м'яким, ласкавим, але тривожним поглядом матері.

— Судили, бачте, школяра-"преступника", десятилітнього соціаліста.

— Іги! що ти говориш?

— Єй же богу, правда. Слухайте.— Юрій розповів матері усю подробицю.— І чого вже я не казав, як не висвіщував, нічого не помогло; наче затялись на одному: "треба викурити дух, вигнати соціаліста".

— І виженуть?

— Певно, що виженуть. Хіба, може, господь бог розкриє очі попечителю, одверне його серце від такого паскудного діла.

— А попечитель уже знає про се?

— Якже! ще позавчора директор послав йому телеграм. Та, крім того, подам від себе уваги: я не згодився з радою; діло мусить іти на суд до попечителя.

— Ну, так чого ж тут турбуватись? Ще, може, перемене-ться... Не все переймай, що по воді пливе... Сам знаєш, який тепер тяжкий час: скрізь таке діється, що аж волосся дубом стає... он у Києві вішають2...

— Знаю, мати, знаю,— перебив її син,— а все-таки не слід нівечити дитину; коли б вона і справді спіткнулась, так треба її підвести, напутити, а не кидати її в болото та ще і зверху колодою придавлювати.

— Така вже наша вдача, синку!.. Ох, ох... помилуй нас, владичице. А все-таки їсти треба, ходімо, сину.

— Та спасибіг вам: кажу — не хочу.

— Та хоч помов зі мною, і мені буде веселій їсти, і сам, може, трохи відійдеш... ходімо.

Юрко не отягався більш.

II

Вчитель історії Юрій Горовенко був сином заможненького панка. Батько його жив хутором під самим місцем Глуповом. Хутор його був добрящий, триста десятин глубокого чорнозему: в руках настоящого господаря з досвідом з такого хутора можна б жить та бога хвалить; так коли ж старий Горовенко зовсім не вмів господарювати. Чоловік з освітою кадета3, прослуживши кілька літ в конниці, вийшов він ротмістром в отставку, зараз після смерті родителів, померших в одно літо з холери, і прийнявся господарювати; але всі свої уваги він звернув на садовину і як почав розводити сад, та до того дороз-водився, що ні — тпру, ні ну.

Не жалів він на сад видатків, держав дорогого садовника-німця, виписував дорогі дерева; нестявало своїх грошей, позичав і залазив до жидів у лапи. А до того ще любив пополювати і, як водиться, муху вбити. За чотири роки до смерті він одружився з убогою, але красивою дівчиною Ольгою Переходьків-ною, дочкою якогось свого старого ще по полку знайомого. Ольга ще більш нічогісінько не тямила в господарстві. На дев'ятому літі її, сироту, взяли в інститут, продержали там сім літ, навчили по-французьки, по-німецьки. Прямо з інституту її взяв за гувернантку предводитель глуповських дворян. Тут стрівся з нею Горовенко, закохався і посватався. Не по літам він був їй, трохи чи не в батьки б їй годився, але молода дівчина, та ще гувернантка, людина підневільна, рада була вирватись на волю і зажити самостійним життям. До того ж їй здавалось, що й вона полюбила Горовенка... Одружились!

Як же можна не показати людям своєї молодої дружини — красавиці? Пішли у Горовенка гості, бенкети, а ними довги, а там несподівано застигла і смерть. Зосталась молода вдова з двохлітком сином Юрком. Років зо три ще так-сяк перебивалась вона, поки не підступили жиди і не продали усієї худоби за довги... лишилося тілько дворище з будинком та садок і десятин сім тютюнових плантацій. З чого тут жити, чим тут перебиватися. Радили люде спродати і дворище, і плантації. Горовенчиха на се не пішла: на дворище — на сад, де була і могила покійного, вона гляділа як на святе місто, в котрому провела щасливих, по-своєму, чотири роки. Продала вона плантації і на ті гроші завела в Глупові училище задля дворянських дівчат. Школа вдалася. Юрко підріс, час вчити його. Ольга думала спершу сама вчити його, але скоро запевнилась, що на се нема у неї часу, і оддала до повітового училища, а тим часом дворяне взялись вихлопотати, щоб прийняли Юрка на казенний кошт в кадетський корпус. Мати не суперечила, знаючи, що у неї не буде достатків содержа™ сина в губернському місті в гімназії.

Ходить Юрко в училище. Горе і бідування матері, її убожество і праця, її журливість лягли і на молоде Юркове серце. З тих пір, як мати навчила його читати, він не мав других іграшок, кроме книжок. Од книжки, було, не одірветься дитина: то він перелистує буквар і по-своєму, як розуміє,

сам собі вголос розказує про малюнки, то візьме клаптик паперу і списує ті малюнки. Частіш всього він списував розп'ятого Христа.

— Мамо! Христос добру вчив,— спитає,— за що ж його отак замучили?.. А тепер, мамо, так не мучать?

— Ні, синочку.

— Ну, добре коли ні, а то я боюся.

— Чого, Юрасю?

— Щоби тебе не замучили. І ти ж добру навчаєщ.

Притисне Горовенчиха сина до серця, поцілує і силкується одірвати його од книлски, випровадити погуляти.

— Нездорово, синку, так подовгу в хаті сидіти; білш, погуляй надворі.

— І вам, мамо, нездорово, а ви сидите.

— Мені ніколи гуляти, у мене діло є.

— І в мене є воно,— і знов до книжки.

А й книжок тих у Юрася було, як кажуть, дві без одної. Добути було ні в кого, а хоч би мати й бажала купити, так нігде. Тоді, в час найгіршої миколаївської реакції, після справи Петру шевського 4, книжок в Росії треба було шукати і серед дня з світлом, а про книжки дотепні до дітського виховання тоді чи і гадав хто!.. Книгарень не було не то що в якому-будь повітовому Глупові, а навіть і в інших губернських місцях, як приміром Полтава, Катеринослав, Херсон. Псалтир, молитовники, акафісники, що видавала Києво-Печерська лавра; казки про Бову

Королевича 5, про Єруслана 6, що компонувала Москва — от і вся духовна пища задля дітей. Навіть казка Єршова "Коньок-горбунок" 7 і та тоді була заборонена.

Старий Горовенко був не вельми-тб охочий до книжок. Одначе, коли траплялась "добра" книлска, він купував її, прочитував. Зібралось у його з десяток книжок і між ними Гребін-чина "Ластівка" 8, подарована самим Гребінкою; перше видання Шевченкового "Кобзаря" 9 і дві-три книжки "Молодика" 10. Як скуйовдилась завірюха з-за Кирило-Мефодієвського братства , як заслали Шевченка, тоді великий пішов переполох на Україні. Горовенко зібрав усі книжки свої, завернув їх у ряднину, зав'язав мотузком і кинув на полицю в коморі. Там вони і лежали, кж поки Горовенчиха, перебравшись вже в місто, не стала спродавати з комори не потрібну для неї старовину; знайшовши книжки, вона віддала їх синові. Юркові то була незвичайна знаходка, він так і впився в книжки. Аби вивчив на завтра вроки, Юрко примоститься біля матері: вона гаптує, а він читає; трохи не слово в слово повиучував він українські книжки. Тьмяно горить лоєва свічка, а йому байдуже, він тільки для бліхтру перекидує листки, а читає по пам'яті. Як почне "Наймичку" 12 або "Гайдамаки", так до сам кінця нігде ні словом не помилиться.

— Хто се, мамо,— питає,— були Залізняк 13 і Гонта 14 ?

— Гайдамаки, синку.

— А гайдамаки хто?

— Не скажу, не знаю.

— А хто ж знає? Наш вчитель знає? Я у його спитаю... можна?

— Краще не питай. Може, се такі люде були, що про їх не слід й знати.

— А нащо ж про їх в книжці написано? Я, мамо, спитаю про гайдамаків у черниці Маври? Можна?

— У черниці?! Сількісь, питай!

Черниця Мавра — з сусіднього панянського монастиря, буваючи у Глупові, ніколи не минала Ольги: вона знала Горо-венка ще парубком і пам'ятувала, як щедро наділював він садовиною і її, і матір-ігуменію. Отеє було восени цілий віз пришле він в монастир склянок, солінок, опортів 15. Насушать, насолять черниці на всю зиму і на узвар і на пироги. їдять, смакують та дякують Горовенкові. А вже, було, влітку, як по-вишні, малини, порічки, та як забереться до Горовенка в сад Мавра з "сестрою" Ориною, так Горовенко ублаготворить їх досхочу, ще і на дорогу повний глечик накладе. Черниці ласі до ягод; за доброго врожаю так, було, відрами несуть їх від Горовенка в монастир! Аби було кому рвати: а на се діло — у монастирі гулящого народу хоч греблю гати! От і велить мати-ігуменя Маврі взяти двох нерософорних та по малину до Горовенка. Черниця Мавра, хоч і молода тоді була, літ 26, але людина степенна, не пустоватиме сама і "сестрам" не дасть... Заведе Горовенко "сестер" в малину по сей бік клуні, а Мавру проведе в другий кінець саду, щоб на вибір нарвала малин задля самої матушки-ігумені. І вже було і навибирає Мавра: зерно в зерно, як буйні коралі. По смерті Горовенка Мавра не раз ставала вдові його в добрій пригоді.

Не вміла черниця задовольнити Юркову цікавість про Ґонту і Залізняка; зате обіцяла принести таку книжку, "де, може, про се й написано".

Черничина обіцянка цілий тиждень не давала Юркові спокою — спить воно й бачить ту книжку; аби підвелося вранці:

— Мамо! не було черниці?

— Ні.

— А книжки не присилала?

— Ні,— та з ким же б вона і переслала, слуг у неї нема, а монастир не близько. Стривай трохи, прийде в неділю на місто базарувати, так і привезе.

В неділю — не світ, не зоря Юрко стояв вже за воротьми і визирав черницю. Довго визирав... аж ось люде вже з ранньої повернули, а черниці не видно... "Мабуть, не буде",— думає дитина, ковтаючи сльози.

— Іде, іде, іде!..— скрикнув Юрко, вгледівши черничку, і стрілою метнувся до неї навстрічу. Мавра принесла одну книжку історії Бантиша 16. Юрко три дні просидів над книжкою — "й тут про Ґонту нічого нема". І знов занудило його спитати в учителя; так ніяково ж питати, коли мати не радить...

Юрко любив вчитися і вчився гарно. Одно не подобалося йому в училищі: товариші дратували його, продражняли "чистюком", білоручкою і глузували, що він такий мудрий, все за книжками, ніколи не хоче грати ні в пилку, ні в паци. Справді, мати чистенько, огрядненько, хоч і вбого, водила Юрка; а в школі були всякі, більш таких, що в матірок не було часу вмивати та зачісувати. В школі інший пустотливий хлопець підкрадеться тихенько до Юрка, посадить йому на лиці — сажою або чорнилом — пляму, а Юрко такий замислений — і не примітить, байдуже і сидить "з печаткою", поки не зверне хто з вчителів на се уваги. Обітреться Юрко і не розсердиться.

"Чистюк, чистюк!" — дратують його школярі, а він буцім і не чує. Вщипне хто або штовхне — "ну, ну, дурню!" — озветься Юрко,і відступиться в друге місто. Нема і тут покою, і тут хтось вщипнув,— поки Юрко збереться озирнуться назад, виноватого вже і вода вмила!., втік та здалеку й регоче, добре знаючи, що Горовенко не поженеться за ним. Незабавом прийшла звістка, що Горовенка записали в кадети в корпус в Отаві і щоб мати привезла його туди до першого Спаса.

Цілком нове життя пішло Юркові у корпусі: новий світ, нових товаришів побачив він. У Глупові домики низенькі, невеличкі, на улицях курява, а от в Отаві великі будівлі, та все кам'яниці з залізними зеленими дахами; улиці вимощені камінням; гуркотня, стукотня наче в пеклі. У Глупові вчили-ще — невеличкий домик, а тут корпус — страшенна озія на чотирі етажі. Там школярі ходили хто в чім попав, були й босі, а тут усі кадети як один обстрижені, обмиті, на всіх однакова одежина... У Глупові після школи Юрко йшов додому і що хотів те й робив; а тут ні! тут усе по барабану! По барабану — вставай, молись, учись; по барабану — обідай, іди на муштру — знов учись, вечеряй, молись; пробив барабан "зорю" — лягай; чи спи, чи не спи, а лежи мовчки... Таке розмірене життя взаперті спершу нудило Юрка, але швидко він зрозумів, що нічого не вдієш, і через два-три місяці навик до корпусних військових порядків; обжився він, помирився з муштрою. Спокійна, рівна натура його стала ще спокійній.

Одна тілько туга за матір'ю довго-довго не покидала його: тим тілько і втішався він, що в корпусі4 було що читати, були які-такі книжечки. Швидко однакже Юрко запримітив, що до сих книжок не тягне його так, як тягло дома до "Ластівки" та до "Кобзаря"... "Ех! якби отеє тут "Кобзар" був!" — подумає бувало Юрко і тілько нищечком зітхне. В корпусі сих книжок нема, і роздобути не можна, не можна їх і держати тут, не можйа по-українськи й слова промовити. Щодня

коли не ротний, так фитьфебель або "дядько" твердять йому: "Горовенко! избегайте хохлацких слов, пора уж научиться правильно говорить..."

"Чому не можна тут говорити так, як говорив я у Глу-пові? — питав сам себе Горовенко.— Через що тут став я Горовенковим і не.Юрієм, а Єгором?" — І не вмів він дати собі відповіді.

Не по літам ставав Юрко замисленим. Товариші і тут дали йому прізвище "філозофа". На насмішки кадетів Юрко, так само як і в школі, або мовчав, або відповідав так кротко і розумно, що насмішнику ставало

соромно. Були, одначе, поміж товаришами і такі, що не засоромиш їх словом, не усовістиш їх, не одмовчишся: пристане воно, як реп'ях, лізе та й лізе в вічі. Юрко одучив і таких. Раз п'ять кадетів доти дратовали Юрка, доки він не розсердився. Став їх усовіщати, не слухають, регочуть, лізуть ще більш.

— Так зарегочи ж ти на кутні! — скрикнув він, вхопивши заводчика за шивороти, глимезнув його на долівку, сів верхи на його і прийнявся духопелити.

— Тепер годі! іди жалійся! — промовив Юрко і таким звірем глянув округ себе, що товариші заводчика подалися назад. Побитий кадет, вставши, кинувся на Юрка; Юрко не підпустив його, вхопив— за груди, підняв вгору; трусячи його і скрегочучи зубами, він, дрожачи всім тілом, промовив:

— Хочеш — так за вікно й швирну?! Коли тобі не накучило жити, так геть від мене!! — і опустив кадета з такою силою на долівку, що той став навколішки.

— Просись! побожись, що більше не будеш!! — гримів Юрко, а товариші стояли мовчки, бліді наче крейда. Вони злякались Юрка, боялись підійти до його, промовити слово.

— Пусти! пусти! єй-богу, ніколи не займатиму тебе... Горовенко випустив, і "хоробрий" заводчик пішов похнюпившись, наче хто його холодною водою облив.

Юрко сів, підпер голову обома руками. У висках у його стукало; груди валеко дихали... Звуть його вечеряти, а він не з міста, наче прикипів: не чує. Підійшов "дядько", покликав — мовчить; потряс за плечі.— "Га? що? хто се? відчепись, не в'ялеись, а то викину за вікно!.." "Дядько" взяв хлопця на руки і відніс в больницю. Інакше з тих пір стали товариші вважати Горовенка: ні в одного вже не повернувсь язик дражнити його:

одні боялися його за силу, другі спершу інстинктивно, а далій і розумом постигли, що Горовенко не тілько фізична, але і моральна сила, і полюбили його. Горовенко став авторитетом в своїй роті. І не диво: учився краще всіх своїх товаришів, знав більше всіх, серце у його було добре, кротке, тепле, любляче; характер простий, чесний, душа чиста. Ніколи, жадному товаришеві він не відмовив в запомозі і в пораді.

Ріс, виростав Горовенко і все більше і більше звертав він на себе уваги своїх учителів, особливо ж учителя історії і політичної економії Дмитра Павловича Пучки, котрий швидко запримітив способності і охоту Горовенка вчити і знати історію. Поміж корпусними педагогами Пучка дуже виділявся. Товариш по університету Куліша, Білозерськогоп, Навроцького18, Опанаса Марковича19; добрий знайомий Костомарова і Шевченка — Пучка напився з одного з ними ключа тої живучої води, котра розкриває духовні очі людям і, піднявши їх вище щоденного звичайного життя, не дає вже спуститися додолу в ту калюжу, що зоветься "аби день до вечора". Пучка налив в своє серце, повно до самого верху, непохибної любові до України і її народу; в голові у його лежав.великий скарб знання історії, археології і політичної економії. Непоказний з себе, Пучка говорив — мов соловей співав; річ його лилась разом з розуму і серця; лилась тою тихою, теплою розмовою-піснею, котру слухаючи, бажаєш, щоб їй ніколи не було кінця. На лихо кадетів, не всім їм доводилось однаково користуватися цінним скарбом, зложеним у Пуччиній голові! Арештування, далій заслання Шевченка і товаришів його, справа Петрашев-ського, Достоєвського і інших; сурова, хижа реакція, а з нею своевольство адміністрації, безсудність і обгорнувша всю Росію паніка, примусили Пучку до великої обережності в слові; а до того і начальство раз по раз напоминало учителям: "от программы ни на йоту не отступать". В класах на Пуччиних вроках рідкий день не сидів назирцем коли не сам директор, так інспектор або його помочник. І Пучка мусив давати своїм слухачам ту "історію", що подали в своїх учебниках Кайданов та Смарагдов20.

Кінець сорокових і початок п'ятдесятих років були тяжким часом в Росії. Життя людей, особливо в таких глухих містах, як Отава, походило

не на життя живих людей, а на якусь тишу могилок або хати, в котрій чума виморила людей і хата спустіла. Щодня в громаді становилось темній, страшній і журливій: один боявсь другого, люде силкувались мовчати, ні про що неофіціальне не говорити, щоб часом прив'язана під язиком думка не зірвалася з прив'язі і не наробила лиха за невинне слово... Люде стали жахатись самі своїх гадок, не зустрічатись з знайомими.

Людям з освітою, людям, у котрих, крім офіціальних прапорів зі словами: "бог, царь, отечество", були інчі прапори, вигодовані наукою, моральностью і роботою думки, таким людям тоді нічого було робити в Росії; нічого було працювати, задля них не було жадної публічної ниви: вони мусіли од-різнитись, притаїтись в затишках, засісти самотою і спасати своє духовне "я", наче ченці в монастирях спасають "свої душі". Росія походила тогді на великий монастир, в котрому ченці замісто ряс ходили в мундурах, з двоголовими орлами.

Пучка добре се зрозумів...

Тим часом розпочалась Кримська війна: неудача походу за Дунай, ще більші неудачі в Криму21; панування крадіжі, недостача зброї, недостача корму людям, недостача розумних полководців починали колоти громаду і дошкулювати навіть через ту дубову кору бюрократичного патріотизму, котрим обросли люде за царювання Миколи.

Чує чоловік, що його щось коле, щось мучить, десь болить, не сміє слова промовити про біль, бо округ його бовваніють страшні манії адміністративного своевольства, неправди і хабарів в судах, народної темноти і кріпацтва, панського розпутства і загальної деморалізації.

Стукнуло 18 лютого 1855 р. Упав Севастополь... Люде прокинулись! Стала потроху прочунювати громадська думка... стало легше дихати, настілько легше, як після великого чаду полегшає, коли вийдеш на свіже

повітря, і чуєш, як воно цілющою цівкою само вливається в груди, надає нової сили, виганяє чад, освіжає і укріпляє твої нерви, увесь твій організм.

Став і Пучка спершу потроху, а далій більш і більш відступати від учебників і, хоч рідко, показувати в класі своїм слухачам ясні зірки з-під темряви офіціальної історії. Поміж старшими кадетами він запримічав талановитих, брав їх з корпусу на свята до себе і тут додав їм те, чого не можна було сказати в класі. Горовенко стояв у його першим. У бесідах дома Пучка вже не походив на сухого вчителя в класі; дома він був кадетам товариш, друг, помічник, старший літами, багатший знанням і досвідом. Він розгортував дома настоящу історію народного життя в Європі, а особливо на Україні. Але Пучка не зразу розгортував історію; а потроху — день за днем, рік за роком, відповідно тому, як його молоді слухачі розвивалися і росли духовно, як ширився їх критичний погляд. О тогді-то Горовенко настояще спізнав, хто такі були гайдамаки, хто Гонта, хто Залізняк, чого "бунтувались" кріпаки на Україні; чого вставали з народу такі велетні, як Разін22, Пугачов23. З Пуччиних уст виходили живими образами діячі української минувшини і, стоячи перед очима молодого парубка, більш і більш тягли його до науки; як магніт тягне залізо. Розпізнавши добре Горовенкову натуру, Пучка давав йому читати такі книжки, яких у корпусі не можна було добути. Крім історичних творів, Юрко читав Руссо 24, Жорж Занда 25, Теккерея 26, Діккенса 27; доводилось дещо прочитати і з Вольтера 28, і з Лорона 29, і з Бюхнера 30 і Фейербаха 31. Важній усього і корисній для його було те, що, читаючи, він мав з ким поділитися своїми гадками, перевірити їх, особливо впивався він творами Бєлінського 32, Грановського 33, Костомарова 34. В історію і письменство Юрко так закохався, що товариші кадети часом дорікали йому "педантизмом", але у Юрка і похожого на "педантизм" нічого не було. Історія і письменство стали йому тим народним убранням, під котрим він вбачав минувшину; а минувше життя народів, особливо України, він розглядував так любовно; минувшина ж України ще любовній горнула Юрка до свого лона, пригортала його так, наче коли б горнула його до лона рідна неня. Історія і письменство стали Горовенкові криницею, з котрої він пив живу воду і на дні котрої читав будущину українського народу. В стару матір нашого знання Юрко закохався так

горячо, як закохується першим коханням молодий паробок в дівчину: тільки його кохання, при Пуччиній запомозі, не виключало і критичного погляду; його кохання було міцніше і глибше, ніж кохання до дівчини... Дівоче кохання минає, проходить, часом замісто його лишаються гіркі плоди дівочої зради, а наука, знання ніколи не зрадять. Перед народно-історичними діячами, перед народним стражданням, перед великими світочами письменства, як Шекспір, Гете 35, Данте 36, Гейне 37, Міцкевич38, Байрон39, Пушкін, Шевченко, він молився, молився благоговійно, не як молиться сліпий перед худо-жественним образом Мадонни, але як молиться зрячий, розумний чоловік, дивлячись на хрест, на котрому був розп'ятий великий народний світоч: він молиться і б'є головою перед його вченням, ідеями і вищими словами, словами високої любові.

Раз, незабавом вже перед тим, як скінчити корпус, Горовенко трохи-трохи не поплатився усією своєю будущиною за Шевченків "Кавказ". Се було зимою 1859 р. Зайшовши якось з своїм товаришем Ганжею до свойого приятеля-письменника, вони випросили у його, щоб переписати собі, "Кавказ". Вернувшись у корпус, Горовенко не запримітив, що рукопись до половини висунулась у його з кишені. Піднімався вгору на другий етаж Горовенко, перескакуючи з одного ступня на другий. Рукопись випала додолу; слідом за Горовенком ішов ротний діжурний офіцер, він підняв рукопись і, глянувши на ню, злякався... Горовенко був з його роти. Не довго думавши, поніс він рукопись до директора. Старий генерал скривився і, глянувши на ротного, спитав (звичайно по-велико-руськи):

— Що, як ви ішли до мене, не бачили по дорозі де в коридорі груби?..

Офіцер зрозумів питання і мовчав.

— Покличте до мене Горовенка і Ганжу,— сказав генерал.

— Се чиє? — спитав генерал, показуючи "Кавказ".

— Моє,— повинився Горовенко.

— В кого ви взяли?

— Сього не скажу...

— А чи знаєте, що за се може бути? — строго говорив генерал.— За се вас можна заперти в гарнизу у Вятку або ще дальше, а ви на дорозі в гвардію. Через півроку — ви офіцер. Хіба вам не важко своєї будущини?.. Признайтесь — хто вам дав?

— Як чесний чоловік не можу.

— Вам буде гірше...

— Воля ваша, сам хоч чим одвічу, а другого не видам... се б було нечесно.

Генерал задумався... кадети мовчали.

— Признайтесь,— допитувавсь генерал,— ви читали сю рукопись?

— Читали.

— З якою думкою ви принесли її в корпус?

— Щоб перечитати для себе.

— Показували кому в корпусі?

— Ні...

— Знає хто з товаришів, що ви читали сю штуку, що принесли в корпус?

— Ні, ніхто не знає.

Генерал замовк і став ходити по хаті. По лицю його видно було, яке бороття ішло педагога-чоловіка — з військовими формальними порядками корпуса.

— Я вам вірю,— промовив генерал.— Я уважаю вас за чесних людей!.. Я сподіваюсь, що вам яко людям молодим дорожче всього честь і чесне слово. Тож от же як: спитайте себе і скажіть, чи можете ви добровільно зв'язати себе словом чесним, що поки ви у корпусі, ви вдруге не принесете сюди ніякої подібної рукописі або забороненої книжки? Що поки в корпусі, ви нікому ні слова не скажете про те, що приносили "Кавказ", про те, що згубили його, про те, що чули від мене? Обіцяєте — чи ні?

Горовенко і Ганжа обіцяли. Генерал кинув рукопись у комин, запалив і промовив:

— З отсим димом зникла з моєї пам'яті і ся історія. Глядіть же не нагадуйте мені про неї... ідіть собі; а ви,— обернувся він до ротного,— ніякої рукописі не знаходили і мені не показували... Чуєте?

— Чую...

За тиждень по випуску з корпусу випускні кадети, а з ними і Горовенко, справляли "прощання" і радились, куди хто поверне тепер?

— Я піду до академії,— говорив один,— доб'юсь високих чинів; тоді в мене буде широка нива, де орати і сіяти правду, волю й добро; а то так що! підеш в військо, трапиться війна, сам іди і людей веди на убій; убивай других — поки тебе не уб'ють... Без війни загрузнеш десь ротним або

батальйонним... а вже щоб діждати, що тобі полк дадуть — на се треба великого талану... а коли і зроблять тебе полковим, так тоді, як вже зовсім підтопчешся, як вже кроме муштри та спочину після неї ніщо тобі і в голову не полізе.

— А я прямо в гусари,— говорив другий,— років зо три побасую, аби до ротмістра, а тоді — цур йому всьому; заберусь на село, заведу своє кубло та господарюватиму...

— Багато толку,— перебив третій,— я намітив собі інженерство, тепер на те іде, що будуватимуть залізниці, інженерів треба буде раз у раз... ну, а ти куди, Ганжа?

— Я? Мене на село тягне; та тільки, що я там робитиму?..

— Муштруватимеш парубків...

— А їстиму що?

— Що ж ось Горовенко! Ти мовчиш, нічого не кажеш про себе: куди ти?

— Я ще про се не думав.

— Тебе в гвардію виписують...

— Не піду... ні в яку військову службу не піду...

— Так нічого було і в кадети іти.

— Я не ішов, мене віддали дитиною, не питаючи, чи хочу, чи ні?

Товариші розійшлись спати; ліг і Горовенко, але не спалося йому: вперше перед ним стояла думка: куди тепер? "Де моя стежка? — думав він.— Чи вже мені йти тою стежкою, котру протоптала корпусна муштра? Ні, не піду... а куди ж? Час же і про матір погадати, час би заспокоїти її руки!.."

Другого дня директор зібрав випускних кадетів, сказав, хто з них випускається в піхоту, хто в кінницю, хто в гвардію, і спитав, хто в який полк бажає. Кадети вибирали полки, а Горовенко стояв мовчки біля вікна.

— А ви, Горовенко, в який полк? — спитали його.

— Ні в який... я пораджусь ще з матір'ю.

Але до матері було далеко. Горовенко пішов на пораду до Пучки.

— В університет тягне мене,— говорить він Пучці.— Як порадите?

— Обома руками благословляю,— відповів Пучка і, обнявши, поцілував Юрка.— Тільки знаєте, що з тим, що дав вам корпус, не можна в університет. Треба ще допильнувати, треба екзамен здавати.

— Се мені байдуже! Півроку, рік попрацюю над латинянами...

— Добре, добре робите, що не закопуєте своїх талантів,— говорив Пучка,— а там з університету широкий шлях! З вас професор буде добрий...

— Ні, про се я не гадаю, Дмитро Павлович!

— Чому? Самі посудіть, де ж і як краще, як не на катедрі, можна вливати живе слово в цілі верстви молодого покоління? Де ж чоловік з освітою, розумом може більше принести користі, як не на професорстві?..

— Та ж то воно так; добра річ переливати в молоді душі все те, що сам знаєш, що любиш, чому віриш... Творити живих і міцних ратаїв на ниві нового життя!.. А для самого то скіль-ко утіхи, скілько користі в університеті: книжки, архіви, товариства, можна за границю — в Гейдельберг, Камбрідж. Але се таке щастя, на яке я не сподівався... ні! я не ставлю своєю задачею професорство, я беру меншу ниву... беру цілину, от, приміром, таку цілину, яку ви орете, тілько не в корпусі, а в гімназії, де в невеличкому місті, як от: Ніжин, Катеринослав40... Вчительство, на мій погляд, важній професорства.— Пучка не перебивав і пильно слухав гарячу річ молодого парубка, як він викладував задачу вчителя, його працю, його вплив на нескалічену ще дітвору... Пучці здавалось, що Горовенковими устами говорить він сам; але він не хотів сказати сього і умисне став злегка суперечити Юркові.

— От, от,— говорив Юрко,— вийде визволення кріпаків; настане велика потреба на інтелігентних людей, на проводато-рів народних... кому ж, як не інтелігенції, вести свій народ на путі освіти і піднесення його добробиту, підняття цілого краю? Отже нігде в світі між народом і інтелігенцією не лежить така безодня, як у нас на Україні; нігде в світі нема такого без-помощного народу, як у нас... а через що? Через те, що у нас на Україні зовсім нема національної інтелігенції... треба її сотворити... треба перекинути через оту безодню міст і по селу звести панів з людьми... людей з панами. Треба, щоб у нас були такі освічені люде, для котрих народна мова була б рідною мовою; для котрих народні звичаї, народні нужди, потреби були б святинею... Україні треба такої української інтелігенції, котра б пильнувала про народні духовні і матеріальні потреби, признаючи, що поти усім буде жити погано, поки народу не стане жити краще...

— Так, так,— промовив Пучка, і все лице його сіяло... так сіяє лице батька, котрий слухає розумну пораду свого сина...

— Де твориться інтелігенція? Де треба класти підвалини такої просвіти? Певно, що не в університеті! В університеті тілько мусить гартуватись те, що викувала гімназія. В гімназії треба сіяти перші зерна. .

— В сімї, починаючи з колиски,— перебив Пучка.

— Запевно, що так; але ж в наш час навряд чи є ще такі сімї. Навряд, чи є ще колиски, над котрими "просвіщена" мати приспівувала б українській дитині українську пісню. От тут і виходить велика задача гімназії: гімназія повинна стати такою колискою...

— Коли ж в гімназію не пустять нашої мови.

— Сьогодні не пускають, а завтра, може, і пустять. Тепер не к ночі іде, а на день повернуло... Та й те сказати: хіба з великоруською мовою не можна виховати українцем українську дитину? Сила не в одній тілько мові... аби охота була в учителів... Весілля знайде сорочку... от тим-то я і ставлю собі метою вчительство в гімназії.

— Боже вам поможи! — промовив Пучка: голос його дрожав; сльози радості душили його. Він кріпко обняв Юрка і додав: — Те, що ви г оворили, свята правда... поможи вам, боже! Та пом'ятайте, що се шлях трудний і тернистий.

Ціле літо Горовенко прожив у матері: тут він спочивав, "видихаючи, як сам говорив, корпусний барабан". Мати спершу засмутилась, почувши від сина, що він не хотів "стати на свої ноги" і з офіцера іде в студенти, а далій згодилась. "Вже коли ти схотів, коли вже розумні люде так радять, значить, так воно богу завгодно, нехай воно так і буде",— подумала Горовенчиха і заспокоїлась.

— Що, Юрасю! скучно тобі у Глупові? — питала мати.

— Чого, мамо, скучно, ні.

І справді, він не скучав; роздобув у когось рушницю, хорта, ходив на качок... Находившись, завертав в батьківське дворище; тут посумує на могилі; полюбується садком; вилелшться на траві і додому. А дома — для його материна ласка, материне приголублювання; глубока, безконечна любов. А ввечері Юрко веде з ненею розмову про свою будущину.

— От, мамусю! як візьму я місто вчителя, тоді ви свою школу побоку та до мене. Я вранці в класі, а ви порядкуєте дома в господі; а ввечері — от як і тепер, посидимо, порозмовляємо... потім ви до ліжка на спочин, я до столу, за роботу. Славно буде...

— Дай боже! дай более! та коли то воно буде! Надопекло вже і мені нарізне жити. От за ЯКЙЙ-ТО час привів господь докупи... та чи надовго ж? 1 не вспієш озирнутись, як мине літо, знов поїдеш...

І літо швидко минуло. Перед першою Пречистою стара Горовенчиха знов піклувалася коло своєї школи, а Юрко знов вертався в Отаву41.., Два місяці перебивався він в великій нужді, в маленькій хатинці в кінці міста, поки Пучка поміг йому добути уроків.

Наступила зима. В історії громадського розвою і народної освіти не було в Основі, та чи і буде швидко, другої такої дорогої зими. Після довгого сну громадська думка, випутавшись з кайданів, вийшла на роботу: громадське життя кипіло. Скрізь люде вголос говорили те, що думали, мислили, спорились, працювали. Та й було ж про що мислити і спорити, було що робити, над чим працювати! Зо дня на день бажане і сподіване визволення кріпаків близилось стати реальним фактом. Потреба народної освіти, шкіл, жіноцьке питаннє, дівоча освіта, потреба дівочих гімназій, потреба нових судів і смерть канцелярської темноти і цензури, потреба національного і економічного розвою... Все те було на коші, все мололось. Вихід Куліше-вої "Хати" 42, Шевченкового "Кобзаря", сподівання "Основи"... От з-під сього то каменя і сипалося таке мливо, як недільні школи з українською мовою; дівоча гімназія в Основі; літературні вечори з панованням на них українського слова; народні лекції, народна безплатна читальня! Завелись кружки. Біля Пучки, як пчоли біля матки,

вилася та молоділе, котра покутним каменем громадського добра ставила національний розвій. В Пуччиній хаті щосуботи збиралася така молодіж, і тут-то ішла робота мислі і слова, і відсіль вже виходило слово з своїми робітниками на безкорисну громадську працю. Тут сходилися і судовики, і вчителі, і письменники, і гімназисти, і кадети, котрі були вже на зрості. Тут підтоптаний вже Пучка розкривав панораму вонючих громадських ран недавньої минувшини, а молодіж гарячими серцями і молодими головами придумувала, чим гоїти ті рани і мріла великими і недалекими надіями.

— От-от не за горами, панове, політична свобода і автономія України... п'ять — шість літ — не більш! — клекотав молодий вчитель гімназії Хоменко.

— Ой як ви бистро ідете! Глядіть, щоб не пристали,— відповів Пучка.

— Ні, ні! не на те воно йде, щоб приставати. От тілько кріпацтво впаде нехай; за ним виступить політична свобода,— стояв на своєму Хоменко.

— А по-моєму — коли б її хоч діти наші діждали.

— Гай, гай! як ви далеко берете Дмитро Павлович!

І пішла гаряча, жвава спірка поміж двох учителів. Пучка, яко чоловік з більшим досвідом, стоячи на підвалинах історії

Росії, доводив, що не слід покладати великих надій на російський прогрес, що се тілько полум'ям вдарило зверху; полум'я швидко скриється, а великі очерети гнилої соломи довго ще тлітимуть і чадітимуть, застилаючи димом світ.

— Молодий цар втомиться, борючись з ретроградами і бюрократами; треба довгого життя і великої сили — волі, щоб побороти отого велетня

неволі і рабства, котрого вигодувала московська бюрократія...— доводить Пучка.

— А сам народ!., народ, молода інтелігенція силою візьме політичну волю... як було в Європі!..— гомонів Хоменко.

— То, добродію, в Європі, а чи належить Москва до Європи? — перебив Горовенко.

— Е! се ви по Духинському43 ? — обертався до його Хоменко.

— Не по Духинському, а по традиціям московського государства; по історичному життю великоруського народу...

— Народ — усюди народ...

— Тілько не всюди так його прикріпляли до деспотизму — як в Росії... на сковородах піджарювали, на кострах смалили, поки приготовили до смаку...

Вмішувався Пучка і тихо, спокійно, фактами доводив, як ретроградинани і бюрократія, мов гади, шипіли і ремствовали на реформи нового царя.

— Ось побачите, панове, як воно буде, — пророкував Пучка,— тепер навіть і губернатор і жандарм ліберадами стали; на недільні школи гроші дають, вихваляють українські книжки і разом з тим, на зорі визволення людей з кріпацтва, посилають солдатів сікти кріпаків, щоб слухали панів... Чи давно сей самий губернатор покрив багатиря Озерського, що на смерть засік свого куховара? Багато ще будемо бачити і переживати тяжких годин, поки і в наше віконце засвітить насто-яще сонце.

— А що ж, по-вашому, теперішня свобода — нічого не варта?

— Се не свобода, а тілько передишка.

— Так значить — зложить руки і чекати біля моря години? — допитувався з. іронією Хоменко.

— Ні... по-моєму, навпаки! Іменно тепер і час працювати, поки не насунули нові хмари... Треба користуватись чим можна і де можна...

— Та годі про се, от лучче порадьмось, як би завести ще одну школу недільну.

Не менш жваво ішла рада про нову школу, і дивись: тижнів через два відчинялась школа на краю міста.

Навесні Горовенко подався в Київ держати екзамен в університеті.

Про той класицизм, яким тепер муштрують в російських гімназіях, в той час нікому і на думку не впадало. Київською округою керував тоді Пирогов 44, і, здавалося, починало займатися на день свободної науки, замісто казенної, одміряної такими носителями темноти, якими були Бібіков45 і Юзефович.

Невеликої праці стояло Горовенкові вступити в університет. Зате вельми трудно прийшлося йому, поки він в незнайомому місті роздобув приватні уроки, котрими і мусив перебиватися.

В самому Києві, особливо поміж університетської молодіжі, більш ніж де інде очевидна була переміна. До 1859 р. на головних місцевих улицях, в неофіціальних салонах, в коридорах судів і університету пановала польська мова. Тепер де-не-де прокидувалось українське слово, а в недільних школах воно пановало вже; українського руху не мож було не замітити; на улицях, в садах, в кофейнях, в театрі показувалась молодіж в національному убранні. Залолоівся кружок україноφілів: до його приставала не тілько молодіж лівобережна, що приїздила до Києва, але

деякі і ті молоді парубки з правоберелсжя, котрі родились і хрестились в католичестві, зросли серед польської мови і вважали себе за поляків, але тепер, зрісши і освітившись знаннями минувшого життя Правобережної України і сучасних народних нужд, зрозуміли, що вони — ніщо інше, як діти українських перевертнів, і тепер розум і совість вимагають од їх принести перед рідною землею і народом каяття за гріхи предків, випокутувати ті гріхи, вернувшись до лона рідної нені — України. Поляки зрозуміли, що український дух — се така жива сила, котра міцній сили Бібікова і всіх адміністративних мір; що се та могуча сила, котра, одержавши розвій і не будучи зупинена другою силою в своєму рості, швидко розростеться в того народного велетня, котрий без огня і меча роздавить навіки всяку польщизну на Україні. Треба було супротив нової сили випустити якогось борця... Поляки-хлопомани гадали і радили, щоб таким борцем явились послуги самих поляків на освіту і добро українського народу, але партія хлопоманів, чи народників, була дуже невеличка і голосу її не хотіла слухати більш численна партія польсько-шляхоцька. Отся-то партія і повела війну супротив українофілів. Війну вели хитро, мудро, а головна річ — не своїми руками. Після першого руху на улицях Варшави недобрим вітром повіяло і в Києві: з Варшави віяло повстанням, з Москви — реакцією, арештами і засланнями. Полякам у Києві треба було чимсь заслонити свої заміри, показати київській і столичній адміністрації, що поляки на Вкраїні сидять тихо, смирно, покірно, що урядові треба берегтись тої "грізної хмари", котра

нависає в образі українофільства. Як самі поляки, так і їх підкуплені агенти і органи не скупилися розпускати байки і нісенітниці про українофілів... З Одеси першим гукнув про "грозу українофільства" жидівський "Сіон" ... Подільські маршал-ки, арештовані за написану до царя просьбу, щоб Поділля і всю Правобережну Україну прилучити до Царства Польського 47, на слідстві виправдовували себе, клевещучи на українофільство.

"Українська партія,— говорив маршалок Радзієвський,— спершу бунтовала против панів — хлопство, а далій в "Основі" докоряє їх, що вони зреклись своєї національності, стали перевертнями".

"Сього мало ще,— додав Осип Липковський,— в Києві по-читателі Шевченка завели громаду з комуністичними задачами. Адміністрація гладить по голові хлопоманів, а на поляків нічим не повинних дивиться осоружно".

"Та ще і те,— промовив маршалок Собанський,— добра наші небезпечні від крестян, а ми повинні мовчати; нас, за-всігди вірних слуг царя, вважають за революціонерів, а настоящих революціонерів наче не бачать".

"Може, і справді так,— гадала київська адміністрація.— Та чом же ви не вкажете нам фактів?" — говорила вона полякам.

"Се не наше діло,— відповідали польські пани.— Поляк ні вовік не піде на донос — дивіться самі, у вас є поліція, жандармерія, їх діло вислідити".

Качалась облава на українофілів...

Поміж урядниками одного київського адміністратора був вихрест з жидів — колись Мусій Апфельзон, а тепер Миколай Яблуновський, чоловік незамітний, але з добрим розумом і з великою жадобою грошей і наживи. До красивої, огрядної жінки Яблуновського, родом польки, залицявся адміністратор і за жінчину красу виводив по службі чоловіка і вмовляв його "своєю правою рукою". Раз Яблуновські сиділи під вечір удвох і бідкались, де б розжитись на гроші? Бог дав хлопця, треба позвати кумом адміністратора, свого патрона, треба було прийняти його, на славу справити хрестини, а тут грошей в обріз... Хтось постукав у двері. Яблуновський відчинив. Перед ним стояв багатий пан з Бердичівського повіту Вацлав Криш-цюльський-Кнот, давній приятель Яблуновського.

— Пане Миколо! — заговорив по-польськи Кнот.— Як ся маєш, як живеш?

— Ба, ба! пан Вацлав! скілько літ, скілько літ...— приятелі обнялись і поцілувались.

Після звичайної бесіди Кнот прийнявся славити Яблуновського, який-то він "толерантний" і освічений чоловік, який у його великий розум, як він зумів вийти в люде і т. д.

Кнот не жалів влесливих слів, а Яблуновський слухав, всміхався, радів і дякував бога і добрих людей.

— А хто були ті добрі люде? — питав Кнот.— Певно не москалі?

— А вже ж ніхто, як наші милостиві і вельможні пани поляки.

Кнот похвалив Яблуновського за те, що він, ставши "великою особою", не забув, хто його вивів на шлях.

— І поки жив, не забуду,— перебив його Яблуновський,— сплю і думаю — коли б мати божа помогла мені хоч чим-не-будь віддячитись, то буде щасливіша година мого життя; але чи прийде вона коли?..— він зітхнув.

— Вона вже прийшла,— відповів Кнот.

— Як то? — стрепенувся Яблуновський.

— Так... прийшов час, що пан може віддячити цілому краю, родині, Польщі... Певно не відмовиш?

— О боже мій! Обіруч, коли б тілько знав чим, де і як...

— Зараз скажу; за сим умисне мене і прислано...

— Від кого?

— Від Польщі, пане Миколо! Польща послала... Річ Посполита 48 вимагає твоєї послуги...

Яблуновський витягся вгору: цікавість світилась в його лиці і очах.

— Пан знає, що діється на Поділлі з маршалками? Яблуновський кивнув головою і зітхнув.

— Знає пан і те, що діється у Києві, що витворяють хлопо-мани — україно́філи, шевченковці?.. Комуну завели... панів збираються вирізати. Замісто Шевченкового тіла закопали під Каневом зброю...49 швидко мусять роздавати її хлопам! Ох, ох, ох!.. Мати божа!..

— Дивний час, дивний,— промовив Яблуновський.

— Не що дивний, як страшний!.. Підніметься хлопство, піде гайдамаччина!.. Поллється шляхецька, благородна кров... страшно і нагадати... а ще страшній те, що київська адміністрація буцім нічого сього не знає — не відає і наче на руку отих комунарів — душить поляків; наводить на нас таке, що бридко і казати!..

Яблуновський мовчав і зітхав: його мудра голова зараз постигла, до чого Кнот веде свою річ.

— Так-от, пане Миколо! Тре^а, щоб хтось з людей вірних відкрив очі адміністрації, показав їй, де збирається вулканічна сила, котра може пожерти і поляків, і москалів, і саму адміністрацію. Ніхто тут у Києві не стоїть так близько біля адміністрації, як пан; і нікому вона так не вірить — як панові. Отут-то пан і може стати у великій пригоді всьому шляхотству...— скінчив Кнот, впившись поглядом в лице Яблуновського.

— Чим же тут я можу? — спитав Яблуновський, ніби не розуміючи.

— Одним своїм словом!.. Аби схотів пан розказати про заміри українофілів...

— Розказати не штука, але треба ж і доказати.

— Так хіба пан того не зуміє? Хіба пану на те треба розуму позичати?

— До розуму треба ще дечого... Доводів треба... реальних доводів.

— А ніби їх мало ще? Рильський, Стоянов, Бернардо-вич50... школи... речі на похоронах псевдо-Шевченка... ножі в могилі... Та що і казати... Пан і сам добре знає. Тілько, видима річ, що в такім разі треба все в свій час, в своєму місці і на се треба видатків!..

— То то і є...

— Се вже наше діло... Наше шляхетство на перший почин і помогло панові...— З сим словом Кнот дістав з-за пазухи і положив перед Яблуновським товстий пакет з грошима. Іскри замигтіли в очах Яблуновського* "Манну,— подумав він,— велику манну посилає мені Єгова 5І". Одначе він не доторкнувся до грошей і промовив:

— Не в одних грошах тут сила... і праця тут невелика, а треба вміючи... чи зумію?., що як ні?., а гроші видам.

"Ох брешеш ти, собако!" — подумав Кнот і відповів:

— Нехай тілько пан попробує, а там діло піде.

Через кілька хвилин Кнот прощався з Яблуновським.

— Ей! та що се: у пана кватира пустує? — спитав він, запримітивши на дверях табличку: "В найом".

— Пустує, мені на лихо...

— Завтра пришлю кватиранта, свого приятеля Задніпрянця... чоловіка вельми багатого... чудний трохи... в свитці ходить, але не ради хлопоманства.

Другого дня рвечері поселився кватирант у Яблуновського, а сей прийнявся служити рідному краю і розкривати очі адміністрації...

Щосуботи у нового кватиранта збирались "українці"; читали заказані Шевченкові стихи, співали українські пісні і вели гострі розмови про панів і москалів. Різнею і кров'ю тхло від тих вечорів. На третій четвер Яблуновського не було дома; а жінку його розважав адміністратор і слухав все, що твориться за стіною у сусідній хаті у кватиранта... слухати і чути добре випало, бо двері в ту хату щільно не причинялись. Вернувшись додому, адміністратор застав у себе не підписану звістку, що в домі Яблуновського збирається українська комуна. Зараз послав він за жандармами, за поліцією і велів якомога хутко іти в дім Яблуновського, потрусити кватиранта і арештовати всіх, хто буде на тій кватирі.

Приїхали поліція з жандармами, але кватиранта вже і вода вмила і слід прохолов... Прийнялись шукати по лівобережжю... шукати вітра в полі. Але київська адміністрація завірилася очевидячки, що в Києві єсть українська "комуна", котра замишляє вирізати панів і що треба її стерегтися, виловити, видушити її. А до того на українофілів піддавали жару київські і московські публіцисти.

Пішла робота!., недільні школи зачинили; цензура стала заборонювати українські книжки; молодіж за необережне слово стали арештовувати, засилати на північ... А тим часом у Києві, серед міста, публічно на майдані польські паничі вчились їздить верхи, фехтовати; за містом вчились стріляти; в костелі співали: "Ъ ёутет рогагоу..." 52 Гульк! вибухло польське повстання! 531 в Петербурзі, і в Києві, і в Москві і

публіцистам, і адміністраторам справді розкрилися очі, та соромно було признатися, в яке сільце вони піймалися, і вони перестали цьковати українофільство, тілько взяли вже на другий глас і вигадали, що українофільство — ніщо інше, як "польська інтрига"... Адміністрація хоч і менше.стала засилати українофілів, але з українського слова не зняли путів.

От в отсю-то пору Горовенко одержував освіту в університеті. Благоговійно, як в ту "святую святих" вступав він в авди-торію на першу лекцію. "Тут,— гадав він,— живий чоловік науки і мислі покаже той тихий "невечірній" світ, котрого не вичитаєш ні з якої книжки". Ввійшов професор: сів і почав лекцію. Горовенко аж дух притаїв, слухаючи і ловлячи всяке слово, боячись не пропустити ні одного слова, ні одної мислі. Професор говорив гарно, красиво, доволі приводив фактів. Скінчилась лекція. Горовенко сидів якийсь замислений, наче ще чогось ждав; наче не все те взяв, чого сподівався.

Минув рік. Бурливе життя того року, побит українофілів, політичні обставини, життя в товаристві — не могли не зачепити і Горовенка, не могли не впливати і на нього. Вони розвивали, ширили, гартовали його політичні і соціальні погляди. Ходячи на громадські сходки, проводячи інколи цілі ночі за гарячими спірками, працюючи в недільних школах, Юрко хоч і не забував, що першою його задачею стоїть своя власна освіта, але на читання книжок у його мало було часу, бо ще, крім всього, мусив він вільний час обертати і на приватні свої уроки, без котрих нічим було жити. Разом з тим як пішла урядова реакція, падала і наука в університеті: лекції професорів становились більш і більш сухими, в'ялими, поки зовсім не змарніли...

— Не сього я ждав, не сього сподівався,— говорив Горовенко і пильно прийнявся читати і доганяти те, що втікало з лекцій... В кінці четвертого року, виходячи раз з авдиторії після лекції професора руської історії, Горовенко промовив до товаришів:

— Як правду сказати, так кожен з нас, хто має в кишені три карбованці, може і не ходити на лекції.

— А як же?

— Можна такого професора, якого ми чуємо, держати у себе дома у шафі. Купи книжку, постав у шафу, а що треба — прочитай... Все одно — мертве слово і в книжці, і в устах професора.

— Чиста, настоя ща наука і не може бути другою,— заговорив збоку його студент Пухно,— ви б бажали живої?

Горовенко обернувся, двигнув плечима і спитав:

— А чи вже б ви не бажали живої науки?

— Кажу вам, що живої науки нема; "жива" наука історії буде — сучасна політика... Професору — яке діло до політики?.. А коли він чіпляє її, так з його лекції вийде не наука, а пропаганда...

Горовенко скоса глянув на Пухна і, нічого не промовивши, пішов швидше.

VI

Прийшов цвітень... наступили екзамени. Стояв чудовий час! Сонце дивилось з синьої гори на зелені київські сади і гори і наче любовалось, як на золотих банях і хрестах київських церков вилискується його проміння, як нерухомо стоїть синьою скляною дорогою старий Дніпро... Тихо, сонячно, не душно...

Ближилось к півдню. З університетського рундука не ішов, а біг Горовенко... він вийшов з університета востаннє... він вийшов

кандидатом 54. В голові його росли, стояли гадки про свою будущину, про стару матір. Він підвів очі вгору і здалось йому, що перед ним стелиться шлях в Глупів... ось і Глупів... ось і школа його матері... ось і сама вона, стара, худа, бліда...

"Ой, так утомився ж я,— подумав він,— треба спочинуть".

Він завернув в ботанічний сад і сів на лавці під бузком против університетської церкви. Пахощі бузку, свіжість зелені стояли в саду... за спиною десь у куті тьохкав і переливався соловей... А у Горовенка не ішла з голови мати: дорожчій усього для його в світі стояв перед ним образ її, ясний, чистий, люблячий! "До неї! швидко до неї!" — думав Юрко. Чотири роки не бачився він з нею, бо щороку їздив на канікули, куди-будь на вроки "набиратися" сили, яіг говорив він, і грошей на новий рік. Тепер треба додому: побачитись з ненею, заспокоїти її, порадовати її і погадати, що час ослобонити її від праці, час спочити їй. Листовався з матір'ю Горовенко часто: не жалилась вона на своє життя, ні разу не писала, як іде її школа; одначе від людей він прочував, що мати кріпко постаріла, бідує і школа її падає, бо дітей щороку віддають менше, через те що в місті сама громада завела свою дівочу прогімназію 55. Того ж дня ввечері Горовенко попрощався з Києвом і їхав в Глупів.

— Боже мій! чи се ти, Юрю! — скрикнула Горовенчиха, побачивши сина.— Як же ти перемінився — і постарів, і похудів! — говорила вона, обнімаючи сина.

— Матусю... і ви змінились... та які ви бліді... чи дужі ви?..

— Дужа, синочку... тілько постаріла... пора... літа мої... Не сподівався Горовенко знайти таку велику переміну

з матір'ю і з обставинами її; їй ішов тілько сорок перший рік, а волосся вже наче гречка цвіте; стройна огрядна постать стала ще тоншою, але

зігнулась; високі плечі — стали суто-ловатими... убрання занадто ветхе, убоге... кватира не та вже... гірша. Радість" і горе разом обгорнули його.

— Матусю!., чого ж ви плачете? — спитав він, побачивши, як мати втирала на зморщених щоках блискучі сльози.

— Так, сину, так!., я зараз, годі!..— І перед Юрком стояла знов та ж сама весела, ніжна, добра мати, з тими ж теплими чувствами. Тілько вид її не той був, що чотири роки назад. ^

— Тепер, матусю, не розлучимось, житимемо.

— Дай боже, дай боже... Як же ти, синочку, жив?

— Здається, краще, ніж ви,— всміхнувся Юрко.— Я добре жив.

— Добре! — переговорила мати, хитаючи головою,— видно по тобі...

— Справді, добре. Що ж мені? Жив я з людьми, з товаришами, були і приятелі... Учився, працював... але не завсігди працював задля насущного... от і вивчився... здоровий тепер, веселий...— Горовенко силовався видати себе перед матір'ю спокійним і веселим, а в душі його не було спокою... він мучився в душі бажанням — швидше, швидше запомогти матері! Його окульбачила думка: що робить, з чого почать, щоб швидше добути місто вчителя? Щоб вивести з отсих трухлих стін неню, щоб визволити її від праці, щоб жити умісті... З сею думкою він ліг спати, але вона не дала йому заснути. Вранці він встав, ке показуючи матері й виду — як пройшла перша ніч під одним дахом з матір'ю... Одначе він чув потребу вийти, піти кудись одному, на самоті подихати свіжим повітрям. Він пішов ходити по Глупову.

Після Києва — Глупів здавався Горовенкові пустинею. Ходив він з улиці в другу — скрізь те саме: тихо як в могилі, спокійно як в усі, "Чи се город чи гробовище? — подумав Юрко.— Чи тут люде поснули, чи

вимерли? Вікна повідчиню-вані, а людей ні в домах, ні на улицях не видно... де ж вони? Куди сховалося саме життя? Округ така гарна природа: зелені скілько!.. Але і природа мовчить, навіть і вітрець не повіє... могила... пустиня... і в сій пустині моя бідна мати провела своє життя... Отсій пустині вона віддала молодість, працю, життя, а за що? За те, щоб не вмерти з голоду..." — Юрко йшов далій: картина не перемінялась: онде під тином в калюжі зарились свині; там у холодку під ворітьми простяг-лась собака, висолопивши язик; жарко їй, душно... Біля жидівської призьби стоїть худа коза; на смітнику — гребеться квочка з курченятами, а біля неї обома ногами працює півень, шукаючи червяка... От і гребля: старі верби стоять похнюпившись; невеличкий ставок затягло зеленою ряскою, між котрою з великою працею пробиваються качки. А де ж люде? Не видно їх. От і головна глупівська улиця. Десь у дворі скиглить підсвинок, мабуть, кінчаючи життя під ножем куховарки. На базарі бігають жиденята, замурзані, брудні, трохи не голі...

— Па-а-ди!!!

Крикнуло зразу. Юрко здригнув і подався набік. Повз його пробігла четвернею коляска — він глянув: там сиділа пані, красива, весела, здоров'я тхло від неї. Коляска побігла далій, лишивши за собою хмару куряви. Горовенко повернув додому. Простір і тиша ще більше втомили його. Мати ждала його з обідом.

— Може, ще й рано,— сказала вона,— може, в Києві не привик так рано обідати.

— Байдуже, мамо! їсти хочеться, значить, і пора...

— Так і гаразд... їж на здоров'я...

Минув тиждень, другий. Горовенко починав чути, що як він глибоко не любить матір, але одна ся любов не вдовольняє його, що єсть ще потреба чогось іншого. "Пустиня" нагадувала йому про потребу людей:

часами стало підкрадуватись до його скучання. Він силковався не показати і виду, що йому скучно; але від досвідчених очей матері і чулого серця трудно було йому сховатися і обманити їх. Мати стала підходити здалека, стала радити зазнайомитись з глупівською громадою.

— Нащо, мамо, знайомитись? Ви і я добре знаємо, що нам тут недовго бути, що ми виберемось відсіль... Знов же тепер літо, з Глупова більша частина освічених людей роз'їхалась, хто тут тепер? Жидова, товстопузі крамарі та судовики... Бог з ними. От ще тиждень — другий, та поїду у Харків, у Київ шукати міста.

— А як же, сину, дворище наше буде? Може б, ми продали його...

— Коли ви вже вміли вдержати його, мамо, за собою досі, так тепер і гріх і сором би був збувати його... Та й дороге воно, може, для мене... Я йому і ціни не зложу...

Горовенчиха зраділа на сю річ; вона і сама так гадала, та не хотіла признатись, думаючи, що синові треба чимсь жити, поки знайде собі місце. А місто не так то легко і швидко вдалося Юркові добути. Повештавшись і в Києві, і в Харкові, Горовенко завірився, що міста вчителя в гімназії треба ждати; але йому поталанило добути вчительство в двох приватних пансіонах; хоч не за велику плату, але — на таку, що "жити можна" і можна стало перезвати до себе матір.

Після каракозовщини Л російський уряд трохи не цілком перемінився. Новий міністр освіти перемінив, здається, усіх попечителів. Приїхав і в ту округу, де шукав собі міста Горовенко, новий попечитель — чоловік темний і ханжа: все те лихо в Росії, корінь усіх непорядків, здавалося йому, лежить нігде інде, як в освіті молодіжі; та коли хочете, не в самій освіті, а "в упадку православія", в великій недостачі релігійного виховання, і все спасеніє Росії він покладав на одну релігію: по його думці, стоїло тільки "викоренити" дух матеріалізму і вкоренити дух релігії — і Росія спасена!.. Сам міністр освіти недалеко відійшов від подібної

гадки, і він все лихо звертав на природні науки, на "отруту" молодіжі чарами Бюхнера, Фейербаха, Молешотта 57 і ін.; а через те, мов, і недостача в молодіжі релігійного прямування...

Новий попечитель прийнявся їздити по окрузі і ревізувати гімназії. Приїхав він і в Ломаків, пробув тут увесь день, цілий ранок — з 10 до 3 години просидів у гімназії, заходив у класи, слухав потрошку всі уроки і завірився, що Ломаківська гімназія в великому непорядку: гімназисти не всі знають напам'ять "Помилуй мя, боже", з чого виходить, що піп у гімназії — атеїста, директор з німців і яко лютеранин — не може так як слід пильнувати, щоб на першому місці стояло православне виховання... Одним словом, попечитель трохи не більшу половину вчителів Ломаківської гімназії випер то в "чистую", то попереводив у другі місця, а в Ломаків поприсилав нових. Не бачивши зроду Горовенка, а тілько знайшовши його ім'я, записане ще старим попечителем в кандидати на вчителя, новий попечитель оприділив його в Ломаківську гімназію вчителем історії...

В гімназії завелись такі "порядки", яких вимагав попечитель: молитва, молитва і молитва; шпигунство і молитва стали програмом гімназії: директор вислідував, що гадає інспектор і вчитель; вчителям радили висліджувати думки один другого.

Горовенко зрозумів, в яку клітку він попав, з якою осторогою треба вести своє діло в гімназії і як трудно проводити ті теорії національно-українського розвою, котрими він мрів і ради котрих пішов він вчителювати.

Але Горовенко мав у себе досвід свого вчителя Пучки і став вести своє діло його стежкою: ніколи в класі ні один гімназист не чув від його революційного слова, зате з уст його ніколи не вилетіла ні разу похвала існуючому. Починаючи стародавню історію, Горовенко уміло підставляв факт до факта, яркими кольорами малював життя народів, їх культуру, побит і, переходячи середню історію, ніколи не говорив свого погляду на факти, зате, своїми картинними розмовами глубоко впливав на молоді

душі і серця своїх слухачів. Гімназисти щиро любили Горовенка, бо не було случая, щоб він не заступився за гімназиста, не поміг, кому чим треба було. І вчились у його гімназисти добре... Зате між вчителів він стояв осторонь, ні з одним не зжився по душі. Ніколи ще Горовенко не був так на самоті сам з собою, як тепер: у Глупові, хоч не було коло його освіченого товариства, так невсипуща думка про матір, про міста не давала йому загадуватись своєю самотою.

Тут інше діло: мати з ним; він ослобонив її від праці, заспокоїв її. Тепер йому велика простір для думок про науку; ніщо б, здається, не повинно безпечити його, мішати йому: у його повна воля вибирати собі в вільний час і працю, і людей... А справді не так було у його на душі: ніяк не вибере він праці, крім офіціальної, ні за що взятись, ніяк не набреде на таку товариську душу, котра б привітала його душу і котру б полюбила його душа. Чом воно так? Чи ж його душа така вередлива на людей, чи люде ним вередують? Так він же зазнайомився і з усіма товаришами, і де з ким з ломаківської громади і ходить в гості інколи, а все таки чує — що він живе самотою, що розмова в гостях в голові його лишає тілько якийсь туман, дим, чад; а в серці якусь потребу чогось кращого, вищого... І раз у раз, вернувшись додому з гостей — Горовенко починав споминати своє життя в Отаві, у Києві: від споминків разом і радощі, і журба обгортувала його душу; щось гаряче, палке здавлювало його за серце...

— Та що ж отеє таке! — скрикував він.— Ну нема душі, до котрої почув міцне, глубоке притягування, так якби знайти освічену бесіду, котра хоч на хвилю усього тебе, так тихо, спокійно притягує і обгортує, проймає тебе до серця, світлим промінням заглядає в душу... Хоч би таку громадку округ себе, де б люде раділи, сміялись, шутковали щиро, не кепкуючи один з другого; не осуджуючи другого; де б люде сходились хоч би заради того, що в гурті і з лихом веселій.

Попробував Горовенко поділитись своїми думками з матір'ю.

— Одружитись тобі треба, сину,— порадила неня,— а то живеш неначе чернець...

— Може, до того діло і дійде, мамо, але ще поки що не бачу, щоб, оженившись, я задовольнив себе...

— Коли люблячи одружишся, так і задовольниш...

— Люблячи, кажете ви,— перебив її Юрко,— люблячи... любов, матусю, не набирається з такого душевного стану, як у мене.— Він не заспокоювався і порадою матері, але більш хвилювався і сердився сам на себе...

"Не маю сили, волі,— думав він,— цілком відірватись від ломаківців, цілком засісти в своїй келії над книжками і, крім їх і своєї гімназії, нічого не знати... Попробую..." — Пробував він раз, вдруге; сидить дома місяць, два; на третій не видержить; обридне йому сидіти і знов сердиться на людей, лютує на себе самого.

VII

В Ломакові завели земство, відчинили новий окружний суд, наїхали в Ломаків нові люде: суд, адвокати, нотаріуси, зекський лікар. Між сими людьми приїхало кілька товаришів і знайомих Горовенка ще по університету: більше всього зрадів він з приїзду лікаря Харченка, котрого знав ще в Києві. Трохи згодя Ломаків перерізала залізна дорога, і знов нові люде і між ними Горовенків приятель ще з корпуса, інженер Копач. Зложився невеличкий кружок українців, котрий і став збиратися щотижня.

Горовенко ожив.

— Що ж, панове,— заговорив він раз, як зібрався кружок у нотаріуса Шварцмана,— добре те, що ми збираємось, споримо, але, здається, ми могли б, крім бесіди, дещо і робити...

— Що ж ми можемо робити? А ну, ну, скажіте, цікаво послухати? — обізвавсь дивуючись і насміхаючись Шварцман.

— Та от, приміром, книжки видавати,— відповів Горовенко, не даючи примітити, як уколола його Шварцманова насмішка.

— Справді, се річ до діла,— промовив Харченко,— от якби написати та видати книжку одну, приміром про холеру, другу — про причини недороду.

— Де ж тоті люде, щоб написали по-українськи? Щоб були популярні і не сходили з научного грунту. Хто вміє — нехай спробує... а я за се не берусь,— насміхався Шварцман.— Та ще й те: де ж на ті книжки ми добудемо грошей?..

— Зложимось,— промовив Горовенко,— хто що зможе, те й дасть.

Всі згодились на се діло, крім Шварцмана, адвоката Свистуна і судії Копальницького.

Час ішов собі: громадка українців збиралась щотижня, а роботою ніякою себе не проявила. Правда, Харченко написав добру книжку "Про догляд за дітьми", а Горовенко зложив книжечку "Про Київську давнину", але ті книжечки побрали "передивитися" — першу Свистун, а другу Шварцман і пере-дивлювались поти, поки десь вони і погубились... Горовенко почав потроху відставати від громади, зате більш і більш здружуватись з Харченком і Копачем, а особливо з молодим парубком Качкою, засланим з Києва в Ломаків на догляд поліції. Качка був чоловік вельми вбогий і мусив жити тілько на ті шість карбованців, що видавали йому з каси: приватні вроки, служба були заказані для його. Жив він на самому кінці міста, у якогось коваля, укупі з його сім'єю; їв те, що і ковалева сім'я, і за се платив йому п'ять карбованців, заходив щодня робити до його в кузню і вчитися ковальству.

— Колись-таки ослобонять мене, випустять на волю: сяду собі де-небудь в селі, заведу кузню,— говорив Качка Горовен-кові.— Отут то я буду з народом раз у раз, працюватиму для його. Та погадай тілько: кому не треба коваля? Без коваля ніхто не обійдеться... чи заступ налагодить, чи косу зварить, чи сокиру насталить — все до коваля... отут то я гартую сокиру і розмовляю з людьми — знаєш, як і про що... а далій покажу їм, як добре завести громадську кузню, громадський шинок (коли не можна вже без шинку), громадську крамницю, а далій громадські землі... усе громадське і нічиє... Гарно!..

Горовенко слухав такі щирі речі і всміхався, глядячи, який широкий рум'янець покриває Каччині щоки...

— От — лихо тілько: прив'язався гаспидський кашель, ніяк не відкараскаюсь від його,— додавав Горовенкові. Довгодли-вий такий сей кашель, чого вже Харченко йому не робить, а нічого не вдіє...

— Ти залишив би на який час кузню та спочив, а то щодня з огню та на холод, звісно, від його і застуга, і кашель... Ось послухай мене,— вговорював його Горовенко.

— Добре речеш, та в громаду не беруть,— відмовляв шуткуючи Качка Горовенкові.— А що ж я робитиму? Сидіти без діла... нудьга візьме...

— Читатимеш.

— Я і тепер читаю.

Наступила холодна осінь; пішли тумани; Качка став більше кашляти; появилась пропасниця і звалила його з ніг.

Горовенко попитався вговорити Качку перебратися на кращу кватиру.

— Гм! чим же я платитиму? — відповів Качка.

— Я позичу грошей. Качка махнув рукою:

— Годі про се; хіба ж я мало і так напозичався у тебе за два роки?! Подумай кілько! А коли я віддам?

— Колись відцаш.

— Колись!! колись! погана отеє річ — колись.

— Між товаришами...— почав Юрко.

— Що між товаришами? Набрав єм 200 карбованців, так не віддавать їх, но ще набирати? А дзуськи!.. Коли б ще і в тебе була зайвина, а то...

— У мене є голова і руки.

— Годі, годі про се,— сердився Качка-А недуг ішов все швидше...

В суботу на кутю зібралися українці до Копача. На дворі вже більш тижня стояв туман.

— Що се нема нашого рицаря,— промовив з іронією Свистун, мірячи на Горовенка.

— Мабуть, сидить у Качки... знаєте, Качка доходить; не сьогодні, завтра,— відповів Харченко.

Аж ось згода трохи прийшов і Горовенко. По лицю його видно було, що він приніс недобрі вісті.

— Finis? — спитав у його Харченко.

— Вмер,— відповів він і швидше сів в кутку, щоб ні з ким не розмовляти: сльози душили його; він нізащо і не прийшов би сьогодні, коли б не пообіцяв Копачеві прийти до його на кутю з матір'ю.

— Треба, панове, складчину зробити та громадою, гучно поховати Качку...— сказав Свистун.

— Нащо та гучність,-— промовив Харченко,— "земля єси, в землю й одідеши".

— По-моєму, не слід...

— Непремінно, безпремінно треба,— доводив Свистун.— Нехай люде бачуть, що єсть же такі люде і в Ломакові, що шанують і не цураються засланців...

— Коли вони мертві? — пустив крізь зуби Копач.

— Ні, і живих, і мертвих не цураються...— відповів Свистун.

— Складчину! Складчину... і всі підемо за труною... Се буде демонстрація, хоч невеликий протест живих людей,— промовив Шварцман.

Горовенко не витерпів.

— Нащо, панове, така складчина? Поховати Качку є на що і без складчини, треба було складуватись, поки він був живий, поки можна було витягти його з сирої кватирі, не допустити до сухотки... ото б річ добра була, а тепер йому все одно...

— Йому все одно,— перебив Шварцман,— та нам не все одно: ми повинні протестувати...

— Овва! комусь то нужен той протест... Кажу ж вам — треба було вступатись за лсивого.

— Легко сказати: вступатися, помагати... Як його поможеш! Таківський був Качка: нехай би хто підступив до його з грішми!.. Так би мелси очі і швиргонув...

— Можна б так зробити, щоб не швиргонув,— спокійно вже сказав Горовенко.

— Цікаво мені — яким се побитом? — з насмішком спита Шварцман.

— Та хоч би, приміром, так: дали б ви йому яку роботу, переписувати і платили б по коповику з аркуша...

— А хіба ви не знаєте,— огризнувся нотаріус,— що я не маю на се права, дізнались би жандарми, так би і мене спровадили туди, куди Макар телят не ганяв. Легко других дорікати, а спитали б попереду себе: чим ви запомогли Качці?..

Горовенко нічого не відповів і замовк.

До самого кінця вечора він не промовив ні слова, і про складчину вже ніхто більш не згадував.

За труною Качки ішла ковалева сім'я, Горовенко з матір'ю, Харченко та Копач.

Зустріти Новий рік зібрались у судії Копальницького; народу зійшлось чимало, бо на Різдво поприїздили студенти з Києва і з Харкова.

— Ох, панове! важна новина є,— заговорив один приїжджий студент.

— Ануте яка? яка? — загомоніло разом кілька голосів.

— Ось нате, подивіться та прочитайте.— З сим словом студент витяг з-за пазухи великий аркуш паперу, розгорнув, показав і став читати. То була "золота грамота", зазив до різні... Прочитавши, молодий безвусий парубок глянув округ себе: усі мовчали, спустивши очі вниз.

— Яка у вас, панове, думка про сю річ? — допитувався студент.

— Мене вирядили до вас з Петербурга, щоб ви запомогли розпустити в народі...

— Отсю дурницю? — перебив його Харченко.

— Отсі грамоти,— відповів студент, почервонівши і притискаючи на слові "грамоти".

— Ха, ха, ха! — реготався Харченко.— От знайшли де богу молиться!.. Не знаю, як хто: а про мене — так нам треба поли врізати та втікати від сього...

— Певно не всі так гадають. Єсть, може, такі, котрим остобісіла опіка урядників...

— Остобісіла вона і мені, та тілько не визволитись нам з неї "золотими грамотами"...

— Коли ж так, так треба працювати усім, щоб звергнути опіку...

— Певно, що треба, та кажу ж вам, що тілько не "золотими грамотами"...

— А чим же? Треба ж щось робити...

— Треба! Треба, щоб народ розплющив очі, подивився округ себе, хто його обдирає...— вмішався Свистун.

— То-то ж і є: треба оберігати народ від експлуатації жидів і павуків, від грабування урядників і панів,—'Доводив парубок.

Зав'язалась гаряча спірка. Вмішався і Горовенко.

— Ярмо, опіка, неволя, убожество і темнота народа,—' заговорив він, — се, панове, така річ, що всі ми її знаємо; та не знаємо тілько одного — від чого воно се так сталося і чим воно держиться...

— Шинками держиться,— гукнув Свистун.

— Ні, ні! не шинками, а нашим громадським розладдям; нашою розню з народом, нашою апатією... коли хочете — нашою темнотою моральною. Гляньте навкруг: що таке з себе хоч би Ломаків — одні темніші ночі, другі грабують, обкраду ють...

— От тим-то і треба розпустити "золоті грамоти" 58,— радісно перебив Горовенка приїжджий.

— Не "грамоти" ваші, а світ треба розпустити в народі; моральне виховання треба дати нашій інтелігенції.

— Що, що? інтелігенції? — разом заговорило кілька голосів...

Горовенко проговорив вдруге:

— Морального цементу між нами нема...

— Хіба де позичити... що ж! не боронимо тому, в кого нема сього цементу,— перебив Шварцман і глянув на Горовенка.

— Та не про се річ...— заговорила Свистуниха.— Питання прямо стоїть: чи нам взятися за отсі "грамоти", чи ні?

— Я хочу ще щось сказати, довести свою річ до кінця...

— Буде, буде,— закричали одні.

— Ні, нехай договорює; треба дослухати чоловіка,— говорили другі.

Прийнялись спорити: чи договорювати Горовенкові до кінця, чи годі?.. Горовенко, щоб скінчити спірку, зрікся свого слова і замовк. Годинник продзвонив дванадцяту. Горовенко поздоровив швидше з Новим годом господаря і других і пішов з матір'ю додому...

"Нехай собі,— думав він про себе,— що хочуть роблять... я їх не пересилю, а тілько нерви свої розворушу".

Частіш і частіш став Горовенко, сам того не замічаючи, говорити з своїми знайомими про незрілість громадську, про недостачу морального устою і ідеалів, про лукавство людей... Струна жовчі стала обзиватися в його речах. Йому іноді становилось гидко серед людей, тим більше, що сліди деморалізації, лицемірства, прямування до наживи, сліди громадської реакції став він бачити частій; і став знов менше показуватись між людьми і більше замикатися в своїй "обителі" з книжками. На всі оті "прокламації", грамоти і т. і. він дивився як на чесні, енергічні, але не в свою пору принесені жертви. Чим більш вдумовався він в громадський побит, тим більш завірявся в своїй гадці, що ніякого серйозного сподівання не можна покладати на сучасний рух анархістів, що надія на нове життя — надія далека, що жити чесним людям тяжко, душно, але треба жити і працювати біля громадської освіти і морального виховання. На сучасні урядові реформи Горовенко ще менше сподівався: "Поки слово і печать на прив'язі — ні з якої реформи добра не буде! Спокійно і в добрі живуть он ті, що прямують до наживи, до чинів і хрестів".

— Стривай, стривай! от-от усе повернеться на крашу стежку,— втішав його Копач.— Прочитай, що пишуть в чужоземних часописях.

Горовенко тілько рукою махне.

— Читаю я і часопись і історію і знаю з неї, що такою дорогою не примусиш уряду ні до якої такої реформи, котра б укорочувала руки бюрократії.

— То колись було, тепер не той час. Громада підросла, а реакція урядова дійшла до того, що дальше іти нікуди...

— То то і горе наше, що задля реакції немає межі... а щодо росту громади... так про його краще мовчати. Ріст її такий, що, по-моєму,— путнього слова не варто: одно ширення самої освіти без морального виховання не велика ще річ...

— Що ж діяти... уряд не дає,— перебив Копач.

— Не дає, бо громада не вимагає...

— Ну, так що, по-твоєму, робити?

Горовенко загорівся і прийнявся викладувати Копачеві ту програму, якої треба держатися, щоб дійти до політичної волі, щоб підняти економічний і соціальний побит.

— А ножа і крові,— скінчив він,— цур їм... жертви великі, а добутки малі...

Чим рідше Горовенко появлявся в своїй невеличкій громаді, тим більше несли про його всячину.

— Він нещирий чоловік, він чоловік антисоціальний,— говорили одні.

— Та він чоловік без серця, холодний, злий, гордий, егоїст... ніколи на громадські потреби шага не дасть,— бляз-кала Свистуниха.

— Може, ні з чого,— говорила їй Сакуниха.

— Де там ні з чого: я сама бачила, як він куповав банкові лотерейні білети.

— Я завірно знаю,— доводив Шварцман,— що в його сила грошей: от торік виграв сорок тисячів, але ж скупий такий, що крий боже.

— Та ще й трус великий,— додав Свистун.

— То і трус, і актор, і брехун.

— Добра голова і чисте серце у Горовенка,— говорили в другому кружку.— Живе чоловік тілько жалованиям, а скілько то добра робить... От Качці скілько помагав.

— Я добре знаю,— говорив Харченко,— що в гімназії нема жадного вбогого гімназиста, котрому чим-будь не запоміг би Горовенко; знаю, що він не за одного виплачував за право вчення, і знаю багато дечого і кращого...

Не можна сказати, що такі супротивні один одному пересуди про Горовенка були зовсім брехливі: кожен, хто не відав з його життя правдивих фактів (а відали їх, та й то далеко не всі, тілько Харченко та Копач), судив його по тому впливу, який робила Горовенкова натура. Треба ж сказати, що в останні три-чотири роки характер Горовенка став перемінятись так, що він і сам того не примічав. Воно ще і перше треба було добре придивитися до Горовенка, щоб по чертам його лиця сказати, який в його характер. Іноді воно здавалось строгим,

замисленим, але щасливим; дивився другий і думав: се характер прямий, чистий, але нервовий; а втретє — гляне чоловік на його палкі очі і скаже: от де спокій, а сила, та тільки сій силі не клади пучки в рот. Через се і про характер Горовенка гадав вірно тільки той, хто бачив його і в добрі, і в лихі години. У Ломакові лихих годин у його було більш, ніж добрих: кожна педагогічна рада не проходила йому так, щоб після неї не боліла в його голова, не билося незвичайно серце... кожен циркуляр, щоб пильній і пильній слідити про що говорять між собою гімназисти, що читають дома, з ким знаються, до кого ходять,— виводили Горовенка з себе, і багато тратив він сили здержувати себе в речах... Одначе вся сила з часом слабішає, і в характері Горовенка частій стало прокидуватись те щось "нерівне", що виходило з його чулого серця. В такі часи він силкувався нікого не бачити, ні з ким не говорити, і коли хто попадався йому в такі години, той виносив з розмови його такі уваги, що з Горовенком не слід сходитися, а краще обходити його; щось гірке, якесь ворого-вання виносив тоді чоловік від Горовенка. Був ще один случай, котрий примусив Горовенка сидіти більш самотою. Інспектором гімназії був Іван Петраш, родом українець, чоловік літ на десять старший за Горовенка. Колись він був і українофіл, поки вчителював, а як прислали його в Ломаків інспектором — він показав себе настоящим бюрократом: приходячи до Горовенка, він інакше не говорив, як по-українськи, але Горовенко ні в чому йому не довірився і не любив його.

Раз прийшовши до Горовенка, Петраш став хвалитися, що в Києві і в Харкові ломаківські гімназисти різко виділюються в університетах яко люде добре освічені і з розвоєм.

— Особливо, котрі ідуть на історичні факультети,— додав він,— про сих професори говорять: перекинешся з ним кількома словами і зараз бачиш, що з Ломаківської гімназії.

— Та се таки правда, що наші гімназисти добре знають історію,— відповів Горовенко.

— А се все ваше діло... ваша праця...

— Ні, більше своя охота.— Горовенко був в доброму дусі і став вихваляти своїх слухачів.

— Так, так,— говорив Петраш,— але ж от що погано, що попечитель не так про нас і про вас гадає...

— Хіба що?

— Ось прочитайте, сьогодня прийшла...— Петраш подав Горовенкові бумагу попечителя: тут стояло, що з трьох політичних процесів примічено, що в них обвинувачувалось сім студентів, котрі були ломаківськими гімназистами. З сього попечитель виводив, що в сій гімназії мало слідять за гімназистами, мало вкореняють в них патріотичні чувства, значить, що вчитель історії не доволі звертає уваги на сей бік розвою і виховання...

— От тобі і на! — проговорив Горовенко, прочитавши бумагу.— Що ж се таке, яка ж тут наша або моя вина?.. Сього так не можна залишати: треба поїхати до попечителя... вияснити йому, я на Великдень поїду...

— Та до Великодня далеко... місяць ще, я міркую, що треба швидше їхати, тілько не вам, а самому директору.

— Нехай їде, а на Великдень і я поїду...

— Як знаєте, а тепер напишіть на сій бумазі, що читали її. З сього часу директор став навідуватися на Горовенкові

лекції в старших класах, а самому Горовенкові траплялося запримітити, що під дверима того класу, де були в його вроки, стояв або Петраш, або хто з надзирателів, прихиливши ухо до щілини.

— Вас підслухують,— остерігали гімназисти Горовенка.

— Нехай на здоров'я підслухують,— одповів він, всміхаючись, а на серці у його якоюсь гадюкою обзивались такі остороги.

"Розпутство, деморалізацію ширять межи дітьми",— думав він, вертаючись з гімназії додому, і, скрегочучи зубами, ходив по кімнаті.

VIII

Ласки і любов матері не могли заспокоїти Горовенка, збентеженого рішенням ради, щоб виключити гімназиста Шпаченка. Після обіду він сів до стола і прийнявся писати свої уваги про сей случай, доводячи, що, ні з політичного, ні з гуманного, ні, всього більше, з педагогічного погляду не слід допускати такої великої неправди і ні за що, ні про що з дитини робити політичного злочинця і так тяжко карати його. Уваги його вийшли логічні, совісливі, в них говорила душа чоловіка і розум педагога. Писання своє він відніс до директора, просячи переслати попечителеві укупі з рішенням педагогічної ради. Директор прочитав, скривився і сказав:

— Перешлю, але радив би вам забрати свої уваги: коли б за се чого і мені, і вам не було... не такий тепер час, щоб говорити про гуманність. Тепер в усіх повинна бути одна гадка, одна задача — викорінити крамолу... Он, чули, що діється у Києві?

— Чув, вішають...

— Вішають... легко сказать...

— А все-таки я мушу робити те, що вимагає у мене совість...

— Ваша воля...

По тілу Горовенка з досади і злості пробігло щось, наче там лазили мурашки. Він пішов гуляти по місту, сподіваючись розвіяти ті тяжкі

думки, котрі обступили його. Перейшовши громадський сад, Горовенко вийшов на берег річки і сів під вербою над самою кручею. Сонце рожевим килимом заслало небо і річку, прощаючись з ними на добраніч. По річці бігали баркаси і човни. Горовенко задивився на далекий гай, що темнів на тім боці річки.

— Насилу знайшов тебе,— обізвався Копач, підходячи до Горовенка, — здоров!

— Здоров був... сідай!., дивись, як гарно.

— Буде вже того, що ти сидиш тут, любуєшся та мрієш; а я тебе вже більш двох годин шукаю. Забіг до тебе — мати каже — в гімназії. Я в гімназію — кажуть, був та пішов в сад; я сюди, увесь сад обійшов...

— Так тепер спочинь...

— Спочину,— сказав Копач, сів на траві і, закурюючи папіроску, спитав у Горовенка.— Чув, яка колотнеча іде у нас?

— Ні, кажи яка? Може, з Свистуном знов полаявся?..

— Якби то се, то ще б байдуже; а як таки ти не чув сього, учора вночі...

— Що вночі? — Горовенка наче що кольнуло в серце...

— Ти знаєш генерала Капитова?

— Знаю... але не знайомий з ним... '

— І Ревуна знаєш?

— Ну, знаю; та що таке, кажи швидше.

— Ну, так от-то. Сьогодня сиджу собі, обідаю; приїздить Капитов. "Ходім,— каже,— в другу хату".

Пішли. "Учора,— став нищечком говорити Капитов,— трусили Ревуна, забрали всі його папери і його самого... я почув про се в клубі; зараз згадав, що Ревун приятель Горовенка... Я,— каже Капитов,— хоч і не знайомий Горовенка, а все-таки, знаєте, теє..., Сьогодня вранці до жандарма та слово по слову навів річ на Ревуна і випитав, які там папери забрали і що в них є. Се та те, каже... є, каже, лист і нашого вчителя Горовенка... Так от я, казав Капитов, отеє до вас: перекажіть се все Горовенкові... може б, йому не гріх обчиститися..." От нащо я тебе шукав.,, як твоя про се думка?

Горовенко кріпко стиснув Копачеву руку і промовив:

— Спасибі і тобі і Капитову, велике спасибіг.— Лице його стало блідим.

— А що то за лист твій? — питав Копач,

— Сам того добре не пригадую, але запевне знаю, що нічого там такого не могло бути.

— Одначе тепер не вгадаєш, за що б'ють, за що милують; що можна, чого не можна... може б, ти оглядівся дома,— радив Копач.

— Дома?., та дома в мене нічогісінько... а проте не мішає... береженного бог береже. Ходім.

Пішли... Копач бачив, що Горовенко неспокійний, більш не розпитував його і, перейшовши сад, попрощався з ним, обіцяючи уночі довідатись у Горовенка "на всякий случай".

— Добре, приходь!., не завадиш,— відповів Горовенко і швидше простував додому. Він не боявся за себе, але він розумів, що Ревун чоловік "неблагонадежный", що у Ревуна знайшли його лист; значить, сього доволі, щоб признати (така тогді логіка панувала в Росії), що і він, Горовенко, мислить заодно з Ревуном, що і він — чоловік "неблагонадежный", що треба і його потрусити. Видима річ, що така логіка примушувала чесних людей, щоб один оберігав другого, щоб ніхто не держав у себе ніяких листів від своїх знайомих і приятелів. І, здається, що ніколи ще в Росії не горіло стілько листів, як у той час! Кожен, хто мав у себе який лист, яку писульку, хоч капельку "скоромну", палив її! От через що стривожився і Горовенко: він боявся, щоб через його, через те, що, часом, у його знайдуть чию писульку, не нашкодити другим, а ще більш тривожила його думка про матір. Треба було якось бережно вияснити їй, що, часом, опівночі можуть і до їх завернуть непрошені гості: жандарми, поліція, почнуть трусити, перевернуть усе догори ногами, нароблять колотнечі, стануть розписувати, зазирати в глубину душі і там своїми брудними пучками ковиряти його "святу святих". Мати — людина стара, певно злякається несподіваних гостей, не вдерлситься, заплаче або ще і проситиме, сама не знаючи чого, наробить сорому; жалко буде і її, і на її. Матері Горовенко не застав дома: була вона в церкві на всенощній; діло було під Трійцю. "Ну, от і добре, що нема матусі дома",— подумав Горовенко, зачинився у себе в кабінеті, відчинив грубку і прийнявся перебирати в шухлядках папери і палити у грубці. Через годину в цілій Горовенковій квартирі не було жадного листу.

Вернулась мати, сіли за чай. Лице у Горовенчихи було незвичайно бліде.

— Матусю! ви втомилися, стоячи в церкві? — спитав Юрко.

— Ні... хіба що?

— Такі ви бліді...

— Негарне, синку, чула в церкві... Може, і ти про се чув... Ревуна взяли вчора, а сьогодня повезли. Наша дяконіха сама бачила, як везли...

— Чув і я про се... Така тепер пора... ніхто тепер не безпечний... От, може, і до мене прийдуть трусити...— Горовенко пильно глянув на матір. Він ждав, що по сім слові вона вжахнеться, а замісто того вона тілько зітхнула і спокійно сказала:

— Ще щось погане, синку, чула та, може, краще б не казати...

— Кажіть, мамо, все, що чули: тепер нічого гарного не слід сподіватись...

— Дяконіха казала... може, вона і бреше, що у Ревуна якийсь твій лист забрали...

— Чув і я про се... дарма...

— Добре, як так, а то коли тебе...

— Ні, ні, не тривожтесь, ненечко... Мене не заберуть... за що? Нащо я їм? Хіба у їх і без мене не тісно в тюрмах? Про се нічого і гадати... а потрусити, може, і потрусять...

— Байдуже! нехай трусять...

Горовенкові полегшало: він радів, що мати довідалась про все не від його і що з розмови її видно вже, що вона готова зустріти все лихо.

— Ішли б ви, нене, спати...

— І ще трошки посиджу з тобою... Так слухай, Юрасю, не заберуть тебе? — не втерпіла ще, розпитала мати.

— Кажу, що не сподіваюсь... а проте усі ми під ^ргом...

— Та за що ж? за що? Що ти їм заподіяв?

— Нічого, а доводилось і мені говорити грішними устами, що погано жити, що так жити — гірш ніж у каторзі.

— Оввa! так що ж тут! Хіба се гріх сказати? Хто ж сього не знає, хто ж про се не говорить! Он послухав би ти, що і сьогодня, виходячи з церкви, верзли люде! Нащо вже тиха і смирна і стара людина Марина Івановна, вдова протопопа, а і вона те ж саме говорить, що усім гидко жити, що поліція та урядники людей обиджають... що великі податки, що тяжко платити усякі налоги... Та про се тілько німий не говорить...

— Так-то так, але на се не вважають...

Стара прийнялася перемивати і складувати в шахву посуду, потім поціловала сина, зачинилась у себе в хаті і, спустившись навколішки перед образом охтирської богоматері, молилася не словами, а сльозами. Щось подзвонило... Стара здригнула.

— Юрасю! се вони? — спитала вона, прочинивши трошки двері.

— Навряд вони, се, мабуть, Копач; вони так рано не ходять.

— А що, не було гостей? — спитав, входячи, Копач.

— Поки що, бог милував,— відповів Горовенко.

— Певно, що і не буде.

— Я сам такої думки... чого вони прийдуть? Сам посуди! Знайшли лист, хто його зна який: може, там тілько і всього: "що жив, здоров і

благополучен..." Але нехай трусять, облизня піймають... не те що листи, навіть візитні картки всі попалив у грубі...

— І добре зробив. Готов, значить!..— шутковав Копач.

— Готов-то, готов, а все ж так бридко, так бридко, як нагадаєш про сю трусеницю.

— Що і казати... та час вже нам привикнути.

— Не можна до сього паскудства привикнути.

— Тебе ніколи ке трусили?

— Бог милував...

— Так треба, щоб і ти покоштував сих кислиць...

— Отеє в лее, певно, вони,— промовив Горовенко, почувши, що хтось знов задзвонив, і, взявши дрожачою рукою свічку, пішов відмикати двері, а Копач сів на канапі і став курити. Справді, ввійшов Петраш, а за ним жандармський офіцер, поліція і увесь той синкліт, якого потребують "парадні" обставини в таких случаях.

Жандармський офіцер Петров був чоловік літ п'ятдесяти, коренастий, присадкуватий, широкоплечий: голова кругла, як кавун, низько обстрижена; потилиця, особливо підборіддя, незвичайно широкі; а чоло таке узьке, що, здається, природа уділила під чоло стілько місця, скілько треба тілько на те, щоб відрізнити густі, широкі, щетиноваті брови від волосся на голові. Чертки лиця дрібні, але мініатюрні — зливались в одну купку, на котрій стриміли вуси, мов крила у кажана, і котра зоветься лицем, на тім лиці нічого не можна розпізнати: маса якась та й годі! Так само, як в шклянці з водою: знаєш, що ся маса води зложилась з крапельок, але не відрізниш одної краплі від другої, не скажеш, де

кінчається одна і де починається друга. Груди у Петрова вип'ялись, немов зверх їх, там, під мундиром, було чогось намощено... Такі груди я бачив тільки в Берліні, у прусських офіцерів: дивлячись на їх, здавалось мені, що в тих грудях замість легких вставлено скриньку з машиною, способною вдихати і видихати і промовляти тільки ті слова, котрі нагвіздковано в скриньці. Грудям Петрова відповідав і голос його: сухий, рипучий, мов колеса у коповозі, зате ж гучний, рівний, твердий. Слухаючи його, чуєш в йому велику, міцну силу, силу, котра способна, не змигнувши оком, роздавити чоловіка. Блідо-зелені, котячі, гострі очі Петрова бігали в орбітах мов іскри... Пучки на руках товсті, жилаві, міцні. Ходить Петров повагом, ступає твердо, немов хоче усякому сказати: подивись на мене — яка я сила. Петраш протяг Горовенкові руку і промовив:

— Вибачте... не по своїй охоті.

Горовенко нічого не сказав, тільки кивнув головою. Петров сказав, чого вони прийшли.

— Сього не треба і казати,— відповів дрожачим голосом Горовенко, силкуючись не показати і виду, що діється у його в душі і в серцю.— Видно птицю по польоту. Звісно, чого жандарми ходять уночі — трусити... Ну і трусіть,— додав він; гордо і звисока глянув на Петрова, на Петраша і сів рядом з Копачем.

Уся ватага непрошених гостей перебігла в кабінет; в чужому добрі Петров копався наче в своєму: кожну книжку, всякий зшиток він перегортував листок за листком... Книжок у Горовенка стояло три повних шахви; щоб переглянути їх, треба було доволі часу. Після книжок пішла робота біля мебелі; заглядува-ли під пружини, розпорювали ножем зверху обшивку... зазирнули на грубу, в грубу; полізли на горище... завернули в спальню Горовенчихи, розпороли напірнач. Всередину напірна-ча полізли руки поліціантов, ті самі руки, що, може, не далій як сьогодня вранці лазили в помийницю. Горовенко чув, що у його коло серця в'ється холодна гадина... він зціпив зуби... Від напірнача перейшли

до кишень і "просили" Горовенка вивернути усі свої кишені... Горовенко затрусився, заскреготів зубами... холодний піт великими краплями виступив у його на чолі... Горовенко не встояв і став хилитися... Копач піддержав його...

— Пити... води...— промовив Горовенко. Петраш підніс йому миттю шклянку з водою. Горовенко проковтнув усю воду з шклянки і спустився на канапу. Тим часом з одного боку рука Петрова, а з другого — поліцмейстрова шарили в Горо-венкових кишенях... Горовенку здавалося, що по його тілу лазять гадюки і жаби... Надворі вже було світло, як скінчилась трусениця... Написали протокол, що нічого не знайшли, підписали, попрощались з Горовенком, попросили, щоб вибачив, що потурбовали його, і пішли...

— Юрочку! сину мій любий! ти тут! ти зо мною,— скрикнула мати, кинувшись обнімати сина, як тільки зачинились за "гостьми" двері. Нерви старої кріпились усю ніч; тепер вони більше не видержали, та Горовенчиха не мала вже і сили вдержувати їх... З старих очей полилися гарячі сльози, почулось ридання... Юрко прочуняв і, припавши до змоченого сльозами нениного лиця, заплакав і собі... Копач сидів мовчки, мов дух притаїв, боячись нічим не потривожити, нічим не зрушити тої тяжкої, але великої і святої сцени; живого свідка тих глибоко драматичних годин, котрі нерозумно творить жорстока і черства рука скаменілого жандармського серця.

Минуло кілька хвилин; крім хлипання і сліз, нічого в хаті не чутно було. Перший промінь ранкового сонця зирнув у вікно: сльози матері і сина засвітились самоцвітами.

— Годі, ненечко! годі,— проговорив Юрко,— годі, голубонько!., заспокойтесь... Ідіть ляжте.

Копач подав старій шклянку з водою.

— Ви тут!.. Господи! я і забула про вас. вибачте мої сльози... За що вже ви справляли з нами всеношну? — спитала вона у Копача.

— За те, щоб не ходив уночі з дому,— відповів усміхаючись Копач. Горовенко взяв його руку, кріпко-кріпко стиснув і промовив:

— Спасибіг тобі.

Копач почув, що Горовенкова рука незвичайно холодна.

— Ну, тепер час спочити... втомились, хоч нічого і не робили,— сказав Горовенко.

— Признатися: втомились більше, ніж ті, що робили,— відказав Копач.

— Ідіть, матусю, спочиньте!.. Та й ти, Гнате, не ходив би додому, а тут спочив.

— Я й сам так гадаю; не піду, ноги не донесуть, дрожать від доброго лсиття... От життя!.. Якої ж більшої ще треба наруги над чоловіком, над його гніздом? Якої кращої пропаганди і запомоги треба соціалістам, як не отакі сцени, яку ми видержали, як не отакі ночі, яку ми пережили?! А міліони то їх тепер твориться скрізь по Росії!

Мати перехрестила сина і пішла спочити. Копач ліг на канапі, не роздягавшись; ліг і Горовенко, але він не спав: його давило щось в горлі і в серці; з плечей почало морозити, здавлювало в грудях... Цілий рій думок — одна слідом другої — обгортали його; трусениця викликала цілий ряд сцен, сліз, наруги... "Ну, може, се нічого! Потрусили, вивернули кишені, незважаючи на те, що тим самим вивертають усю твою душу, потрусили і пішли; а он Ревун!., де він тепер? Певно, в сирій, темній і воню-чій тюрмі!.." — Перед Горовенком стала довга лава Ревунів. "Замість того,— думав він,— щоб отсі молоді, міцні сили Ревунів скористовати на громадське добро — гноять їх в тюрмах, по фортецях, в

Сибірі на мочарах під землею... Гинуть люде, мов собаки, на шибениці!.. А за що? Скільки гине за одно необережне слово; часом за те тільки, що чесна, молода, не спаскуджена ще лакейством натура не витерпить і про чорне скаже, що воно не біле, а чорне!.. Часом за те просто, що один вид або погляд не вподобався поліції!.. І гинуть люде, гинуть! Беруть, везуть, і ніхто не спитає, куди, за що?.. Та й кому питати? Кому клопотатися про се?.. Кому заступиться?.. І поки отсю нашу молодіж гарячу, як усяка чесна молодіж, засилають, куди попало; поки зашивають громаді уста, поки кують в пута слово, зло — велике зло росте і росте, як бур'ян. Росте воно бистро, глибоко пускає коріння... Де в світі гаряча молодіж за необережне, але правдиве слово карається так тяжко, як у нас? Нігде в світі настоящі злодії, проходимці не окрадують так казну і громаду, як у нас, і нігде вони не впиваються таким спокоєм, як у нас".— І от Ревуни більш і більш лізуть в очі Горовенкові... Заплющив він очі, перед ним нова лава: матері, жінки, сестри, брати, діти плачуть — ридають... Розплющить — ще гірше! Живі люде по коліна в воді вергають під землею грязюку, з котрої по крапелькам вибирають золото і срібло на користь банкірам і іншим легальним злодіям...

Мороз більш і більш хапає Горовенка за плечі і трусить його, немов приказує йому: "Цить! годі тобі про се думати!., не смій, а то заморожу до смерті!" Горовенко встав, взяв з шахви кожух, вкрився ним, закутався з головою... неначе потепліло... от він і нагрівся... вже аж душно стало. Він опустив кожух додолу. Не помагає: духота, спека у хаті. Горовенко відчинив вікно. Знадвору потягало свіжим ранковим по-вітром, а Горовенкові все-таки душно; голова наче в огні, на губах виступила смага. Він встав напитися води: ступив... ой! що се? ноги не слухають, не хочуть держати його, згинаються... він спустився на долівку... "Погане щось",— подумав він і попитався знов підвестись: не бере, нема сили; він переліз в другу хату, підліз до канапи і стиха промовив до Копача:

— Ігнате, ти спиш чи ні?

— Ні,— відповів Копач, повернувся до нього лицем і здиво-вався, побачивши Горовенка на долівці.— Що се з тобою, Юрко?

— Погане щось, мабуть, гарячка буде... та цить, не гомони, щоб не розбудити старої; поможи мені лягти на ліжко.

Копач уложив Горовенка в постіль.

— Дай, братіку, води,— і він прожогом випив повну шклянку води.

— До лікаря треба, Юрасю, трудно тобі, ти гориш увесь, ослаб.

— Душно дуже в хаті, але тривай з лікарем, поспієш ще... нехай мати встане, а я тим часом засну; може, пересплю... нерви, бач, розгулялися...

— Добре, добре, засни, а я посиджу, не відійду вже від тебе; все одно не засну вже. Та нащо вікно ти відчинив?

— Душно вельми.

— Душно, а треба зачинити.

Лице у Горовенка ще більш горіло, аж паше від нього; очі стали широкі, незвичайно блискучі.

— Нема у тебе градусника? — спитав Копач.

— Нема, та без градусника видно, в яку велику жару кинуло мене; а тут,— він показав на груди,— так і пече, так і пече; огнем палить... дай води!.. Ох! голова починає боліти.

Горовенко приложив руку до чола.

— Ні, в голові жару нема,— промовив він до Копача,— ось попробуй.

Приложив свою руку Копач; чоло горіло.

— Є, та не вельми великий.

Перед обідом прийшов Харченко. Взяв живчик, перелі-чів — 102; поставив градусник — 40,2.

— Що се з тобою, Юрасю? — спитав він.

— Хіба не чув?.. Трусили... зроду, звіку не сподівався, щоб від трусениці та так мене самого затрусило... щоб так глубоко вразила вона мене. Я перше не розумів її ваги, тепер тілько постиг, як вона морально придавляє чоловіка, гнітить його... як вона...— Юрко закашлявся.

— Ану,— сказав лікар,— стисни мою руку. Юрко став тиснути; сили нема, кудись вилетіла.

— Годі,— промовив Харченко,— не силкуйся даремно... Питимеш то, що я випишу, а завтра побачимо.

— Тиф у мене?

— Де там той тиф. Не верзи невідь-чого. То нічого страшного, заспокоїшся і все минеться.

— Добре, коли так, а то знаєш: послі завтрого у мене восьмикласникам екзамен... як же без мене?..

— І підеш собі,— заспокоював недужого Харченко.

Не встав Горовенко ні другого, ні четвертого дня. На другий день він став більш кашляти; на очах стояли сльози; четвертого дня тіло його обсипало, він оглух. Під вечір він не пізнав вже ні матері, ні Копача, ні Харченка. Лежав він з розплющеними очима, з нерухомим поглядом,

кашляв, горів і твердив нісенітницю: "Он жандарми! трусять... Ревуна ведуть на шибеницю... Виженіть ката... Шевченко в Сибір".

Минуло десять днів. Чи треба говорити, як вистраждала, що винесла мати за сі дні, не відходячи від недужого сина, над котрим висіла смерть? Дивно тілько, де в тому старому тілі набралось тілько сили, щоб витерпіти десять тяжких, безсонних ночей?!

Одинадцятого дня недужому полегшало... На другий день Харченко прийшов щойно світ, Горовенко пізнав його... Градусник показав 38.

— Тепер житиме! — шепнув Харченко старій.

— Не вмре? Не вмре? — скрикнула Горовенчиха і впала навколішки перед образом.

IX

Нема, кажуть, такого лиха, щоб в йому не було, хоч на макове зерно, добра. Може, воно й справді так. Поки нездужав Горовенко, через Ломаків перейшла і втихомирилась хвиля гутірки про його, і не довелось йому слухати про себе нісенітницю, а часом і бачить, як обходили його "приятелі". А гутір-ка стояла велика!

— Чи чули, чи чули,— бігала по місту до знайомих Свисту-ниха,— у Горовенка трусили. Хто б сього сподівався, щоб наш чоловік, українофіл, та пристав до анархістів?..

— Хіба ж Горовенко пристав до їх? — питали у Свисту-нихн.— Але у його нічого не витрусили?

— Так що, що не витрусили, умів кінці сховати, розумна голова, сього нічого і ховати... і він за одно з анархістами. Тривайте, ще, може, й його заберуть, нехай лиш видужає.

— Не заберуть нині,— провадив Шварцман,— а з служби проженуть, вже йому більше не вчителювати.

— Нічого й жаліти, він напучував до соціалізму гімназистів,— гомонів протопоп Верба,— я добре знаю його думки; я давно примічаю, якої історії він навчає; але не моє діло; я мовчав, а от воно і виявилося.

— Про се я не знаю,— говорив Шварцман,— але виженуть його з служби за іншу річ. Ви не чули, яку бумагу він написав за Шпаченка? Рада рішила вигнати Шпаченка з гімназії за те, що роздавав у класі прокламації, а Горовенко став на тому, що ні за що виганяти, і написав свої уваги, та такі уваги, що то й зараз друкуй у "Народній волі" •

По других кутках говорили:

— Нещастя у вас, Ольго Олександровно,— говорив Горо-венчисі старий міщанин, швець Копил, що шив Горовенкові чоботи.

— Самі знаєте,— відповідала вона.

— Що ж!., усі під богом. Його свята воля на все, тілько аби здоров'я вашому сину, а що люде плетуть, на те не ва-лсайте.

— Що ж плетуть?

— Та от писар нашого судії зайшов якось до мене чоботи полатати синові його — він у гімназію ходить — і почав: от, каже, які тут вчителі завелись, і почав, і почав...

— Що ж він?

— Таке поніс, що я слухав, слухав та кажу: се все брехня!., от що... Як брехня! Хіба не правда, що Горовенко усіх лаяв? А я йому: настояща,

кажу, брехня; лаяв того, хто стоїть того, щоб лаяти його, а не всіх... Тут сидів і кум мій, коваль, і той заступився; трошки на хмелю був та прямо так тому писареві в очі: а, по-вашому, каже, треба мовчати, хоч би що? Хоч нехай тобі в очі плюють, б'ють, а ти мовчи? Так, чи що? І пристав до писаря; насилу я його втихомирив.— Воно, кажу, куме, правда, що і собака огризається, як на хвіст наступиш, та се не нашого розуму діло...

— Ой, серденько, серденько,— голосила вдова прото-попша, зустрівши в церкві Горовенчиху,— яке лихо, яке лихо, наробили вам на все місто сорому...

— Якого там сорому,— відрізала Горовенчиха.— Сором, як за злодійство трусять, а безвинно, що за сором?..

— А все-таки, все-таки, благородний чоловік, а його трусять.

— Тим-то і трусять, що він благородний; коли б був злодій або подлець, так би не трусили. Який тут сором? Я усім в очі прямо кажу: трусили мого сина — а за що? не знаю; знаю тільки, що він нічого безчесного не заподіяв, нічого не вкрав, нікого не ограбив. Сором! От вигадали ви... З такого сорому лице не горить...

— Отеє в нас в гімназії такого ще зроду не було,— говорив старий педель молодшому сторожу,— вчителя трусили.

— А що ж, коли і вчитель прокрався, так хіба його вже не можна й потрусити?..

— То-то! дурний! хіба його за злодійство трусили?

— А то ж за що? Трусять тілько злодіїв.

— Нерозумна ти голова... він не такий, щоб вкрасти; він ще своє віддасть, а против царя, значить, ішов.

— Против царя?

— Еге!

— От воно що... а я думав, що він прокрався... Тим-то вночі його й трусили, що против царя.

— Авжеж, щоб ніхто не знав...

— Чого ж він против царя? За що?

— Гм, чого! В тебе, бачу, в бороді гречка починає цвісти, а в голові на розум ще цілина не.орана... От що... Звісно тепер тобі чи ні, що є подать, налоги та некрутчина.

— Сам плачу, так добре знаю.

— Ну, так вони, оті спеціалісти, чи як їх в бога, і кажуть, що велика стала плата, а через неї на все така дорожня.

— Що правда, так правда.

— Так вони кажуть: не треба ні подушних, ні якої плати в казну, а цар каже: "Гм, з чого ж я житиму, самі посудіть; не йти ж мені в найми".

— І се правда, треба з чогось і царю жити.

— Вони кажуть знов: війська не треба, а цар питає: "Чим же воюватиму? Без війни ж не можна. Турка смиряти треба, щоб не бунтував!"

— А вже ж без війни не можна.

— Вони знов: у людей, кажуть, землі мало, а у панів сила її, а цар їм на се: "А вам яке діло до сього? Зась! Хіба ви давали панам землю?"

— Так вони що йому на се?

— Що ж вони!.. Звісно що!.. Коли, кажуть, зась, так і зась, ми собі й підемо... І пішли.

— І не зговорились з царем?

— Де тобі і зговориться, коли і слухать не хоче.

— Ну?

— Ну і нічого, їепер їх і ловлять.

— Нащо?

— А кого, значить, в Сибір, а кого на шибеницю.

— За що ж?

— Так, значить: не йди проти царя; а коли тобі землі мало, так от тобі Сибір... дри — хоч усю, а ніхто тобі не заборонить.

— Хіба вона нічия?

— Тепер нічия, а колись, кажуть, була якогось царя не нашої віри: він удержував її за собою поти, поки усе золото повикопував, а повикопувавши, зложив його на кораблі та й плюнув: беріть, каже, Сибір отсю, хто хоче, мені вона не потрібна, у мене і без неї доволі землі.

— Так ніхто й не бере?

— Усі цураються.

— Чому?

— Мерзла земля... не в'ореш.

— От що!

— Так отуди-то усіх і засилають, хто против царя.

— Не всіх, кажу, головніших на шибеницю.

— А нашого ж Горовенка?

— Ще не прийшла про його бумага до директора. Як при-кажуть, так і буде... чи в Сибір, так і в Сибір.

— Хто ж се прикаже?

— Начальство, попечитель.

— От воно як.

— А ти думав як? Проти царя йти не переливки!.. От ще коли б і нам чого не було...

— Нам? За що?

— Та воно-то нізащо, а все, часом, щоб не сказали: чому ви не донесли, що Горовенко спеціаліст?

— Я сього не знав... я недавно у вас... А ти хіба знав?

— Я? Де ж мені знати; я в класі не сиджу, не знаю, чому він там навчає. А так як же ти вгадаєш, хто спеціаліст, а хто не спеціаліст?

— Звісно, так не вгадаєш.

— Тобі б тепер поїхать на все літо в Крим,— радив Горовенкові Харченко, як став той на ноги.— Там би ти добре поздоровів.

— Там би # другого тифу добув,— відповів Горовенко.— Хіба ти не знаєш, що діється в Ялті? Он якийсь секретар сімферопольського архієрея приїхав у Ялту; зараз у нього: паспорт! А він каже: "Який паспорт? Я десять літ їжджу сюди без паспорта, від Сімферополя до Ялти сорок верстов; у Ялті мене всяке знає... нащо паспорт? До завтра,— каже,— і сам архієрей сюди буде". Ну що ж ти думаєш? Посадили на віз його з двома урядниками і виправили у Сімферополь!.. Ні, вже за Крим дякую тобі... Цур йому.

— Ну, за границю.

— Се інше діло, так ні з чим.

— Хіба там багато треба? Коли є карбованців триста, і доволі.

— То-то зле, що нема. Усього на все маю один лотерійний білет на сто карбованців... Та он три шахви з книжками, от і все, що вислужив за дванадцять літ.

— Ти б подав просьбу до попечителя; певно, що не відмовив би тобі в запомозі... Візьми від мене свідоцтво про недуг.

— Ні, не хочу, бридко просити... От коли б у нас була своя каса — друге діло... Та чого ж я не робив, як не підбивав своїх товаришів, нічого не вдіяв; не хочуть та й не хочуть.

— Коли так, так ось що: я позичу тобі сто карбованців та Копач сто; от і буде з тебе, їдь на літо в гори, чи в Швейцарію, чи в Саксонію, чи до наших гуцулів.

Горовенко замислився.

— Ну, що ж? — допитувався Харченко.

— Сам не знаю; якось ніяково на чужі гроші їхати... і в тебе, і в Копача, які там гроші; з останнього ввірвете.

— Се вже наше діло.

— Не ваше, а моє. Взявши, треба вернути.

— І вернеш; виплачуватимеш не разом, а потроху.

— Добре, а як помру там?

— Ну, тоді на тім світі гарячим вугіллям віддаси,— шут-ковав Харченко.

— Ні, так не можна, знов же і матір... як її покинути? Хіба от як: візьми ти з Копачем у застанову мої книжки; як помру я — там, за границею, продайте їх і верніть свої гроші; книжок у мене, бачиш, стілько! Кому і не треба, дві тисячі дасть... Тілько мороки наберетесь, поки спродасте... у Ломакові се трудно...

— Нехай буде по твому,— відповів Харченко,— тілько їдь, їдь швидше; завтра подавай, щоб дали тобі одпустку...

— Добре, добре... подам; а ти піди до Шварцмана: нехай напише заставну бумагу... Інак я не хочу...

— Добрий день вам! промовив, входячи в хату інспектор Петраш. Після трусениці він се вперш завернув до Горовенка.

— Та й змарніли ж ви вельми,— промовив він до Горовенка.— Хоч воно і не диво: таке лихо винести! Трусениця! Недуг...

— Зате,— відповів Горовенко,— загартовався тепер! Кажуть: не такий чорт страшний, яким малюють його; а я скажу, що трусениця страшній, ніж про її говорять! От, бачте, якого лиха вона наробила мені. Але ж лихо не без добра; тепер вже не злякає мене ніщо, бо в очі бачив найгірше паскудство... Що ж там у нас в гімназії? До мене ніхто з товаришів і не навідався...

— Та самі знаєте,— відповів Петраш, дивлячись на свої чоботи,— / гаряча пора була у нас, наші жнива; ніколи всім..* тепер от скінчились екзамени, робота поменшала, я зараз до вас.

— Спасибіг, спасибіг вам... Якже наші екзамени? Ніхто з історії не обрізався?

— Де вам! Як на диво, всі добре здали. Горовенко зрадів.

— А Шпаченкові що?

— Отеє тілько вчора прийшла за його бумага...

— Що ж?

— Затвердили в окрузі наше рішення.

— Значить — вигнати?

— Не вигнати, а віддати батькові з тим, що коли хоче, нехай віддає в гімназію у другій окрузі...

— Не вмер Данило — болячка вдавила... теж та на те... погано.

— Буває і гірш... інколи виганяють зовсім неповинного чоловіка за те, що він добра хотів другому...

— Чого не буває,— озвався Харченко.

Петраш мулився, дивився в вікно, на стелю, на долівку, силкуючись, щоб очі його не зустрілись з поглядом Горовенка. Видно було, що його щось кортить, що щось мулить у його під язиком, та не знає він, з чого начать.

— А я отеє раджу Юркові,— обізвався Харченко до Петраша,— щоб їхав в гори, за границю, набирався здоров'я.

— Добре діло.

— Треба їхати, та ще чи пустять, чи дадуть відпускну, хоч би до Семена,— сказав Горовенко.

— Гм! відпускну... можна... відпускну... он, бачте...— мимрив Петраш, — як би вам теє... сказати... вибачте, сам знаю, що неприятно...

Горовенко і Харченко глянули на його і разом спитали:

— Що таке неприятно?

— Вибачте, не я; єй богу, не я... приказано, повинен слухати...

— Та що таке?

Петраш витяг з^за пазухи бумагу і подав Горовенкові. То був атестат йому з гімназії.

— От як!.. І несподівано і швидко дали відпускну,-^— промовив Горовенко, показуючи атестат Харченкові.

— Не наша вина, не наша і воля. Начальство... учора прийшов приказ від попечителя, щоб увільнити вас з вчительства... ми зараз написали атестат. От вам і жалования по сей день,— Петраш положив на стіл гроші, поклонився і пішов.

— Що скажеш? — спитав Горовенко.

— Я сподівався сього, сього всі в городі ждали^ та не хотів я тобі говорити, щоб не тривожити.

— Байдуже! я спокійний.— Справді Горовенко нову вістку прийняв спокійно.— Хоч правду сказати,— говорив він далій,— жалко мені гімназії... служба мені — дарма; гроші я зароблю і приватними вроками: а жаль, що в гімназії підрізали мені крила.

— Переходь в другу яку; хіба мало їх в Росії!

— Не в українську гімназію я не піду... та і куди тебе приймуть з таким вовчим білетом 60? Ти ж прочитав, що там написано, що мене увільнили без просьби... Цікаво б знати за що? Чи за те, що знав Ревуна, чи за те, що вступився за Шпаченка?

— Мабуть, усього потрошку: одно до другого... Що ж мислиш робити?

— Що ж? Більш нічого, як приватної роботи шукати. До сього часу я не брав її, цурався, щоб не віднімала у мене часу; а тепер мушу нею жити.

— А за границю — все-таки їдь.

— Ні, тепер шкода: тепер шукай мені вроків...

— За сим діло не стане.

Вийшовши від Горовенка, Харченко пішов до Копача переказати йому сумну новину.

— Що ж Горовенко? — спитав Копач.— Як на його ся оказія? Чи не звалить його знов?

— Здається, ні; він же охрещений; трусениця, Ревун, Шпа-ченко — ті ж загартували йому нерви... а от за матір його я боюсь... у неї організм напоготові... любов до сина піддала їй сили; але сі старечі сили такі, що тілько нехай їх торкне яке невеличке лихо, вони осядуть, а часом і розлетяться; я за неї боюсь...

І Харченко не помилився. Три дні кріпилася Горовенчиха, довідавшись про синове лихо, на четвертий злягла... Юрко побіг за Харченком...

Харченко здивовався, глянувши на Горовенчиху, так швидко вона перемінилась. Лице обвисло, очі запали глибоко; дихала валеко, з перервами.

— Що в вас болить? — питав лікар.

— Нічого, нічого; я тілько вельми слаба. Харченко авскультіровав недугу.

— Що в матері? — питав Горовенко.

— Зараз я сам не знаю... побачимо дальше... Стара вона людина, а до того у неї є великі сліди старого недугу. Чим вона боліла?

— Соромно сказати, я не знаю; як пішов я в корпус, так, поки не скінчив університету, не жив з нею. При мені вона нічим не боліла, ні на що не жалілась.

— Мабуть, у неї був колись або тиф, йбо велика ревматизма.

— Так вона небезпечна? — триволсився Юрко,

— У таких літах усякий недуг небезпечний... Побачимо через ніч.

Вночі стара страшно застогнала. Юрко кинувся до неї.

— Синочку мій, синочку!., я вмираю... у грудях давить...

— Господь з вами, матусю! Чого ви гадаєте про смерть.

— Чую, синочку, що смерть за плечима... та й час вже мій... пожила-таки, хвала богові...

Прибіг вночі Харченко. Недужа лежала простягнувшись, сильно стогнала і жалілася, що під лівою лопаткою, в ліву руку і в потилицю вельми коле; а в грудях аж пече... дихать не дає.

— Мати небезпечна,— промовив лікар Горовенкові, вийшовши в другу хату.

— Боже мій! а все через мене! — скрізь сльози заговорив Юрко.— Трусениця, мій недуг, моя одставка... Боже, і я з нею помру.

— Заспокойся,— сказав Харченко,— всі від смерті не втечемо; але всі в свій час...

— Нащо мені жити без неї? Для кого я житиму?

— Для того, для кого і досі жив: хіба ти для неї жив, хіба для себе? Ти жив і мусиш жити для людей...

Горовенко тільки рукою махнув.

— Ой, ой, ой! — стогнала недужа. Юрко і лікар прийшли до неї.

Минуло з півгодини. Недужа утишилась і промовила:

— От і пройшло все, от і здорова наче... ніщо не болить, а чую, чую і знаю, що не вставати вже мені... Юрасю, один ти на світі, один...

— Ні, не один,— озвався Харченко,— а є й інші приятелі. Минуло кілька таких днів, за котрі Горовенко привик трохи

до тяжкої думки, що мати небезпечна.

— Ой, ой, ой! душить, душить! — застогнала стара.— Синку... іди сюди... дай образ...— з великою силою підвелась вона на локіть. Харченко піддержав її. Горовенко впав навколішки біля ліжка і припав головою до грудей матері. Вона поблагословила, спустилась на подушку. Очі заплющились, губи висіли, дрожали... в грудях тяжко хрипіло...

— Братику! поможи! — промовив плачучи Горовенко. Харченко наклонився над недужого, бережно підняв віку...

приложив ухо до грудей, підняв далій голову свою вгору, зітхнув і перехрестився... В холодній руці Горовенка лежала мертва рука матері, а він обсипав її гарячими поцілунками...

Харченко підвів його; вивів в другу хату і, посадивши на канапі, дав понюхати якогось ефіру і промовив:

— Кріпись, Юрасю!.. А слізьми нічого ке вдієш; рук не під-ложиш...

— Будьте ж ви всі, кати, прокляті віднині і довіку! Ви вбили мою матір. Тепер над теплим ще тілом її клянусь все своє останнє життя віддати народові!.. Як зумію... Я тепер соціаліст... Чуєш, Харченко! От я присягаю перед матір'ю, беру тебе в свідки, що з сього часу я... я... самий гарячий проводар соціалізму і революції...

— Ну, ну, добре, добре... спершу втихомирся, а послі присягатимеш... тепер ти сам не свій! Серце в тебе говорить, а розум мовчить.

— Чи іти, чи не іти на похорон Горовенчихи? — питала у свого чоловіка Свистуниха.

— Треба іти, іди... як же не іти, не можна, таке лихо, таке горе чоловікові! Він же наш знайомий...

— Горе важке Горовенкові, що і казати, та стілько разом... службу втеряв, недуг переніс, мати вмерла... он знов трусили...

— То-то... як же не піти востаннє побачити Горовенчиху...

— Треба б то треба, та коли б з сього чого не було... щоб не подумали, що і ми з Горовенком за одно... а ти підеш?

— Ні, мені не можна: мені треба в суд; у мене якраз на той самий час процес в суді... чуже діло... як же я його покину.

— Так і я одна не піду.

— Може, Копальницькі підуть, так би з ними?

— Не підуть: йому не можна, треба судити, розбирати позви, а вона сказала мені, що одна не піде: хіба от Шварцман.

— Йому не можна, на кого ж він контору покине? Невеличка купка людей ішла за Горовенчишиною труною;

більш все цікавих, з знайомих було душ п'ять-шість та приятелі Горовенка: Харченко і Копач.

З гробовища Горовенко не вернувся додому: Копач взяв його до себе. Все, що пережив Горовенко в останні часи, зробило на його великий вплив. Лишившись на самоті, він почув, що прежній Горовенко, котрий провадив бороття против зла освітою і шляхом мирного розвою, сей Горовенко в йому вмер. Замісто його виріс новий Горовенко, з ненавистю, з жадобою помсти, з жадобою крові. Горовенко глянув на двері; йому здалось, що на порозі стоїть його мати і благословляє його на помсту. От він ясно бачить її худе лице, її запалі очі; от він чує її тяжке зітхання, її стогнання; от він чує її голос: "Іди, Юрасю, іди на помсту; іди, не бійсь ворогів! Не ти один страждаєш! Глянь округ на села; що переносить народ". Горовенко схопився, встав і заходив по хаті. "Народ,— думав він, — народ! темний, безпросвітний народ! Він вимагає запомоги, поради від освіченого чоловіка, але чим же поможу йому; коли я знаю наш народ тільки здалека, тільки з книжок. Але ж ніякі книжки, ніякі теорії не покажуть тобі того, що покаже живе життя... Так, але пізно вже тепер для мене іти в села, в народ... що я там робитиму?"

Горовенко знов сів... далій став сам сповідатися, згадувати свою минувшину, допитуватись сам у себе, що він путнього зробив за своє життя? Чи завсігди жив він ідеєю правди, чи не змилив коли в сторону багатого або сильного? На саме дно свого життя спустився він; згадував усю подробицю, строго судив, але нічого не знайшов, за що б можна осудити!.. Ніколи,

ні для кого не поступився він правдою, істиною, як її розумів... І що ж? Чого він добув?.. Ні для себе, ні для других нічого... А далій, далій що діяти? Діла, діла, діла, корисного краю, народові — де такого діла знайти? Пристать до анархістів і, взявши револьвер та динаміту, іти стріляти в губернаторів, в жандармів? Іти руйиовати!.. А користь з сього яка? Не переб'єш усього того кодла, з котрого набираються Петрови, Іванови!.. Уб'єш губернатора Сидорова — на місто його сто охочих Петрашів, Бодьків, Гопаненків... ні, з сього користі нема народові. Глибше, глибше лежить коріння, глибше треба копатися, треба заступа кращого, гострішого, ніж гайдамацькі ножі... Так говорив Горовенкові розум; а серце, нерви — знов бачили матір, знов вона благословляла на помсту кров'ю, огнем, мечем... усім, чим тілько можна звести якого-будь ката, злодія...

Час ішов. Горовенко переніс своє збіжжя до Копача. Харченко підсогласив Юрка їздити з ним по селам кожен раз, як він їхатиме по обов'язку лікаря. Горовенко згодився. Поїздки були для його корисними тим, що хоч не загоювали його ран, зате від сільської природи, котру Горовенко вельми любив, м'якшали болі в ранах, притупляли їх: а разом з тим Горовенко придивлявся до життя народного по селам.

— Даремна твоя лікарська праця,— говорив він Харченкові.

— Чого так?

— Хіба сам не розумієш? Ну до чого усі твої оті гігієнічні і санітарні поради, коли людям нічого їсти, коли вони мусять жити укупі з ягнятами,

з поросятами... дивно ще мені, що обкладки не передушили досі усіх дітей до одного...^

— Так, але ж все-таки треба боротися з злом; хоч потроху, не махнути на все рукою...

— Боротися треба...— промовив якось нехотя Горовенко.

— І я борюсь... борюсь не тілько через те, що, може, і злиденні обставини його не вдовольняють мене; а через те, що вірою, що бороттям дійдемо колись до кращого життя. Природа і чоловік — се ті дві величезні сили, котрі мусять дійти до того, щоб люде були щасливими.

— Якби-то чоловік жив за одно з природою; а то глянь! Скрізь він бореться з нею; хоче її зломити, перемогти; та ще як перемогти? Так, щоб менше людей користувалось усім добром, а більшість — щоб на їх орала, сіяла і сама з голоду здихала.

— Се ти, братику, береш вже економічні умови... се інша річ...

— Ні, не інша, а головна; від неї усе залежить.

— ^с" *?ід неї... а від суми усіх обставин соціального життя...

— А вся ся сума від чого залежить? Хіба ти не бачиш сам, що всі недуги, розпутство, темнота, соціальна неправда, одно слово — уся сума зла, котрим клекоче наше життя, єсть ніщо інше, як добуток економічних підвалин, на котрих збудовано соціальне життя людей.

— Тим-то і треба боротися...

— Але не ланцетом, не ляпісом, не хіною, не саліциловим натром.

— Знаю і сам,— перебив його Харченко,— та руки короткі.

— До чого короткі?.. До того, щоб оті знання, котрими орудують люде, розсіяти між народом?

— Ге, ге, се довга пісня...

— Мабуть, довга, бо вже давно її співають...

— Співають!.. Мало сього... Споконвіку природа і чоловік чоловіку дають тяжелі уроки... але ж що вдієш, коли у людей — мабуть, така вже коротка пам'ять, що вони швидко все забувають... От тепер обкладки душать дітей — радиш людям те і те, щоб в хаті, в дворі чисто держали; поки що і слухають, а мине біда — всю пораду забудуть.

— Се ж те, що і казав тобі: забудуть твою пораду — бо їсти захочуть...

Минуло літо. Після спасівки почалось знов звичайне вчення дітей. В Ломаків поз'їздились знов ті, котрі виїздили на літо по селам. Горовенко швидко добув уроків; хоч правду сказати таких, котрі, беручи у його трохи не ввесь час, дуже скупо оплачували його працю.

— Одначе,— говорив йому Харченко,— було б краще, коли б у тебе було менше праці... здоров'я твоє — не єсть-то яке добре.

— Менше вроків — менше грошей; а мені тепер грошей хоч би повну скриню.

Харченко здивувався: він добре знав, що в його товариша ніколи не було жадоби до наживи, до грошей і спитав його.

— Нащо тобі гроші?

— Скрізь би заводив школи по селах, ну і на що інше треба...

— Що ж се таке інше? Можна спитати?.

— Тобі можна; се інше ось що, дивись,— він показав лист з "Исполнительного Комитета" 61.

Харченко скривився.

— Де се ти роздобув? — спитав він.

— Будеш усе знати, швидко зістарієшся.

— Та, одначе... як би тобі сказати: чудно мені... ти колись був ворог революцій і крові... пам'ятаєш свої речі про "золоті грамоти"?

— А ти пам'ятаєш, через що я виніс також? За що мене вигнали з служби? Хто вбив мою матір?

— Так... але...

— Що — але! се ж те самісіньке бороття, котре і ти недавно проводив мені...

— Те, та не те... Там бороття з тим, що можна збороти... а тут? Тут, по-моєму, краще миритися, ніж битися...

— Миритися з найгіршим злом? — скрикнув Горовенко.— Я б згодився з тобою і сам кажу, що не слід теряти сил на бороття з тим, чого не побореш, але отеє зло не з тих, що не можна побороти... се історичне, а не природне зло; усе зло, яке напластовала людям історія людськими руками, людською темнотою і злостію — можна і треба знести, зчистити оті пластини і зчистити тими ж людськими руками.

— Мало сили у вас на се!

— Тим-то ми бережно обходимось з нашими силами... колись побільшає.

Харчецко дивовався; він знав Горовенка ворогом крові і не втерпів, щоб не спитати у його:

— Давно ти таким став?

— Хіба ти забув мою присягу над теплим ще тілом мертвої матері? Вони... вони вбили мою матір... Вона благословила мене на помсту.

"Він душею нездужає,— подумав лікар,— у його психічний недуг",— і замовк.

В хату вбіг Копач — якийсь блідий, збентежений.

— Ходіть зараз зі мною,— сказав він Харченкові.

— Куди?

— До недужого... один мій знайомий вельми занедужав... ходім швидше... ми зараз вернемось,— промовив він до Горовенка.

— Вельми погана новина,— сказав Копач Харченкові,— недужого в мене нікого нема, і я збрехав умисне для того, щоб викликати тебе та порадитись.

— Що ж таке? Кажи швидше!

— Зараз стрів поліцмайстра: питає, чи дома Горовенко. Нащо вам його? — питаю... "Прийшов,— каже,— приказ заборонити йому приватні уроки..." Я аж похолов — як почув... Ну чим же тепер житиме Горовенко?

— Погана річ! Треба щось помізкувати... треба якусь йому роботу дати, а то він і так... сьогодня я запримітив вже, що в його психічна сторона не в доброму здоров'ю...

— Чи правда? — здивувався Копач.

— Так мені здається! Поки що ніякого ще психічного недуга нема, але такі оказії можуть розвити його...

— Так чим же запомогти?

— Роботою — ділом.

— Ото ж то і є! Отим-то і треба роздобути для його таку роботу, та роздобути швидше, поки він ще не довідався про сю нову пригоду... щоб він і одної години не сидів, не знаючи, де взяти хліба... От і міркуй, де б таку роботу взяти? Треба ж чимсь чоловікові жити...

— Гм! краще усього ходім до нотаріуса, у його не може не бути роботи... хоч би карбованців по п'ятдесят за місяц...

— Рад би, усею душею, рад би запомогти Горовенкові,— говорив Шварцман Копачу і Харченку.— Жаль його, дуже жаль; але ж самі знаєте, що моя контора публічне місто... всякий, хто зайде, бачитиме Горовенка; не ховати ж мені його у другу хату...

— Нащо ж ховати,— перебив Копач,— йому ж не заборонено працювати?

— Знаю, але ж зверніть самі увагу: вигнали його з служби через політичну неблагонадежність, а я, чоловік офіціальний, візьму його... не приходиться, скажуть — і я за одно з ним... От до Копальницького підіть: йому інше діло, у його ніхто не бачить, хто там пише у канцелярії...— Копач узяв шапку і вийшов, не попрощавшись з Шварцманом.

— Хіба таки у Горовенка нічим жити? — дивовався Ко-пальницький,— прослухавши річ Копача і Харченка.— Я чув, що у його великі гроші є, сорок тисячів виграв, жив скупікою; ні на яке діло зроду ніхто від його копійки не бачив...

— Се все неправда,— гарячився Харченко,— та не. про се річ: можете ви дати Горовенкові місто писаря у себе чи ні?

— Так зразу не можу, а спитаю у прокурора; коли він нічого, так я з дорогою душею... Але кажете ви, що треба скоро, так, може б, лучче вам піти до Свистуна: у його роботи по горло, а помощника тепер в його нема; се я навірно знаю... ось ідіть швидше до його.

— Та, мабуть, чи слід нам ходити, щоб і в його облизня не піймати,— відповів Копач.

— Чого — облизня!.. Свистуну треба вірного помощника, а якого ж йому лучче, як Горовенко!.. Ідіть, ідіть до його швидше... тепер якраз він дома,— випроводжав своїх гостей суддя і, замкнувши за ними двері, подумав: "От ще напасть! Бач, які хитрі! Візьми Горовенка! їм байдуже, а я ув'язну в таке лихо, що послі і не відкараскаюся! Цур йому..."

Свистун тілько що вернувся з суду і лежав вельми задовольнений вигранним процесом, як прийшли до його Копач і Харченко.

— Ба, ба, ба! — заговорив він,— от спасибіг, що завернули, а то самому так скучно: жінка поїхала на село з дітьми, а я сиджу ченцем... Спасибіг вам, пообідаємо вкупі.

— Нам ніколи,— сказав Копач і став говорити, чого вони прийшли. Рядом з кожним словом Копача Свистунове лице витягувалось, очі ширшали, приймаючи погляд дивування, страху і замисливості, як би його вивернуться тут і вийти сухим з води.

— Ну час! ну час! — заговорив Свистун.—— Се справді — хоч у пустиню тікай! Хто б його думав, щоб таке склалось!.. Як там так нівечити чоловіка ні за що, ні про що... Та тут і дерево не витерпить, заговорить; тим паче кожен чоловік повинен вступитися, помогти! Ох! якби-то! та що і казать! Так чим же я можу, панове, служити? Помощника мені треба, але ж юриста, а Горовенко історик... Краще всього складчину зробім: давайте!., я перший...— він кинувся до стола, взяв сто карбованців і, подаючи Копачу, промовив: — Ось моя лепта.

— Сховайте її назад, Горовенко не старець, коли б річ була за грішми, ми б знайшли їх і без вас... Горовенкові треба не милостині, а роботи... ' *

— Робота? — спитав Свистун, ховаючи в шухлядку гроші.— Роботу найкраще знайти у банці... ось підіть лишень до банкіра Галчевського; він же чоловік добрий і наш. Ручусь вам як за себе, що зараз прийме Горовенка в банк. Він же його добре і сам знає.

— Чи іти, чи не іти? — питав Харченко у свого товариша.

— Сходім, совість спокійна буде, і Галчевський не скаже послі: "Що б вам було мені сказати..." — Ходім...

— Місто в мене хоч зараз готове,— говорив банкір,— тільки, знаєте, таке бридке, що ніяково і приймати його такій голові, як Горовенкова... П'ятнадцять карбованців місячної плати... самі судіть: сторож стілько бере...

— Від вас залежить підняти плату,— відказував йому Копач.

— То-то, що не від мене; я чоловік на одчоті у акціонерів, як вони положили, так і я мушу робити.

Харченко, подумавши, промовив:

— Чи не зробили б ми так: ви дасте п'ятнадцять, а ми вдвох по п'ятнадцять, ми віддамо вам свої гроші, а ви Горовенкові, начебто з банка, щоб він і не знав?

Галчевський замахав обома руками, наче півень крилами перед тим, як хоче кукурікнути:

— Ні, ні, сього ніяк не можна, не я-один, в банку скілько людей служить... крий боже, довідаються; а наше діло купецьке...

— Ну, погиб наш Юрко,— проговорив Харченко, вийшовши від Галчевського. Копач мовчав, тілько, ідучи, зітхав і спльовував.

Під вечір Харченко і Копач пристали до Горовенка, щоб він покинув свої уроки, бо здоров'я його плохе і вимагає спочинку.

— А їстиму ж я що?

— Те, що і ми,— відповів Копач.

— Себто як? З милості чи що?

— Між товаришами сього не кажуть... А коли на те пішло, так знай, що твоє здоров'я — громадянське добро і ми маємо право куповати твоє здоров'я.

— Може, мою працю, се буде правда, а здоров'я я не продаю...

— Нехай і по-твому, так-от, як ти добре спочинеш, так добре візьмешся і за працю, а ми її купуємо у тебе зарання...

— Виходить: не вбивши медведя, продавати з його шкуру,— відказав, всміхаючись, Горовенко, а потім спитав: — Куди ж ви повернете мою працю? Яку роботу загадаєте мені?

— Напиши українську історію.

— Мишам на снідання чи що?

— Людям, а не мишам... ти забуваєш про Галичину: там же нема "майского" закону 62; там можна друковати. От тобі і робота... А ти сам розумієш, що Галичина той каганчик, з котрого Україна засвітить світло народно-національної освіти і розвою.

— Ну, добре! добре... я і так напишу... дожидай.

— Слухай, Юрю! Ми не шуткуємо, ми з проста ведемо таку

річ.

— А, мов на догад буряків,— перебив його Горовенко,— так коли ж я недогадливий чоловік; кажи лучче просто: чим шкодять мені уроки?

— Не вони тобі, а ти ж їм шкодиш.

— От тобі і на! Сього вже не зрозумію.

— Гм! тепер, бач, такий час, що не всім можна і уроки давати.

— Нехай заборонять, так і не даватиму.

— Вже заборонили,— не вдержав язика Харченко.

— Се хто тобі сказав? — спитав здивований Горовенко. Копач розказав усе, що чув від поліцмейстра.

— Та от і він сам,— додав він, глянувши в вікно на ворота, біля котрих зупинилися поліцмейстрові коні.

— Я все знаю,— сказав Горовенко поліцмейстрові в відповідь, як той почав здалека закидати.

— Все, та, може, і не все,— відповів поліцмейстер і прочитав бумагу від губернатора... Генерал-губернатор велів заборонити Горовенкові вчити дітей; самого його переслати із Ломакова на родину, в Глупів, і там "водворить под надзором поліції".

Сього не сподівались ні Харченко, ні Копач.

На третій день Горовенко їхав з урядником в Глупів.

ЧАСТИНА ДРУГА І

Батьківське Горовенкове дворище вже більш п'ятнадцяти літ наймав приїжджий панок Олександер Захарович Галкін. В Глупові знали про його тілько те, що він служив урядником у суді в Харкові, вислужив там пенсію і ради того, що в Глупові дешево жити, перебрався сюди, що він удовець, що з ним живе його дочка Наталя. Приїхавши в Глупів, Галкін сподобав Горовенкове дворище і найняв його. Дворище стояло на кінці города, колись то був просто хутір; але за п'ятдесят літ Глупів розрісся і присунувся до самого Горовенкового хутора. Галкін не вважав на те, що дворище далеченько було від середини Глупова; раз, що він держав конячку, а вдруге, йому іменно хотілося осісти так, щоб дальше від пилу, воні, колотнечі, гуркотні, щоб округ його стояла тиша, щоб йому спокійно було доживати віку в захистку, де б природа голубила чоловіка,

причаровувала до життя. Горовенкове дворище мало доволі краси, що від самої природи, а що і від рук і праці старого Горовенка.

Дворище обіймало більш десяти десятин землі: від шляху воно було обсаджене білими і жовтими акаціями, а з останніх трьох боків обкопане широким і глибоким ровом; по один бік рову розрослась така густа колючина, що навіть і собаці не можна було пролізти між нею; на другім боці рову росли товсті гіллясті верби. Від воріт до дому вела широка дорога, обсаджена липами, поміж котрих сиділи кущі бузку і білого ясміну; перед самим домом впирався в його ґанок великий круглий квітник. Дом був старинний, дубовий, під залізом, з готическими вікнами; чорно-сиві стіни якось сурово і гордо визирали в прогаловини дикого винограду. З дому двері вели прямо в сад. Велика долина відходила зараз під квітки, далій вправоруч ішли кущі порічок, малини, аґрусу; за ними городина, за нею тік, клуня, комори, омшеник, в котрий давно, давно вже не залітали бджоли, зате ніхто не мішав водиться там осам, шершеням, пугачам. Доріжка вліво від дому вела вже в настоящий сад.

Чудовий сад був у Горовенка! Не маючи більш тридцяти п'яти літ настоящего догляду, він все-таки не спустів, і тепер він ще був красивий, дарма що містами дерева одичавіли, а в однім місті — більш десятини сливняку і вишняку чисто висохло від непролазної гущини.

Юрій Горовенко мало знав все дворище, з молодих літ він не жив на йому, а зрісши, бував тут вельми рідко: в останні ж дванадцять літ він ні разу не навідався на батьківщину. Він інстинктивно любив се дворище, як місто, де він родився, де покоїлись батьківські кістки. Ні за які гроші, ні за що в світі він не збув би того дворища, хоч йому і в думку не спадало, щоб коли довелося осісти на сьому дворищі і доживати віку. Заповітною гадкою у його було: віддати дворище земству, щоб воно завело тут ремісничу народну школу: він мізковав сю зиму умовитися про сю річ з земством; за життя матері він не хотів розпочинати сього діла, бо знав, "що вона бажала зложити кістки поруч своєї дружини".

Тепер Горовенко їхав на рідне селище, їхав не по добрій волі, а приневолений; їхав під вартою двох десятників, наче який душогуб або злодій; їхав у Глупів під надзор поліції... і не диво, що дорога батьківщина здавалася йому могилою. Хижа сила ні за що, ні про що, підборкавши йому крила, окрутивши, спутавши, пригнітивши, кине його живцем в отсю могилу: кине і не задушить його зразу, а моритиме голодом, нудьгою, щоб він вмирав повагом, день за днем: вмирав фізично і духовно, вмирав, тліючи в неволі, добивав сам себе, даремне б'ючись на волю з тої клітки-могили, з тої широкої тюрми. Йому б було легше, коли б могилу йому обібрали де-небудь на півночі; тліти-вмирати на чужині між чужими легше.

Такі сумні гадки не покидали його усю дорогу до самого Глупова, Показався на горі, заблищав золотий хрест глупів-ського Мазепинського собору. Горовенко глянув на його і швидше заплющив очі; йому здалось, що він лежить вже в труні; на труну поставили вже горбате віко; воно придавило йому груди; йому душно, тісно, тяжко! він один — один! Закричать би, гуконути би: "Рятуйте, хто вірує в правду і волю!" — Даремна праця! Він один, ніхто його не вчує, ніхто не поможе; ніхто не підніме віка; ніхто не випустить його на світ божий! Мусить задушитися, вмирати, а вмирати він не хоче; він хоче жити — жити, поки хоч чим-небудь помстить за наругу, за неволю, за матір. А чей востаннє попитає свою власну силу: може, скине віко домовини... І йому здалося, що він зібрав усю свою силу; вперся руками, ногами і головою в віко; напружується зірвати віко... Не бере... "Ой, ой, нічим вже і дихати".

Горовенко голосно зітхнув і розкрив очі. Коні зупинились... він у поліції. Ісправник відобрав від Горовенка атестат і взяв розписку, що він нікуди з Глупова не піде, не поїде; ніяких листів і рукописей ні до кого ні по пошті, ні через руки не посилатиме, не показавши спершу ісправникові задля цензури; коли від кого отримає лист чи що — повинен принести ісправникові на прочит; ні в кого дітей не вчитиме; ні на якій приватній службі не служитиме, не спитавши на те дозволенія начальства, і щосуботи приходитиме в поліцію.

Мовчки Горовенко підписав розписку і мовчки вийшов з поліції. Зложивши своє збіжлся на заїздному дворі, він пішов на батьківщину. "Що заспіває мені Галкін,— думав, ідучи до його Горовенко,— чи пустить жити, чи ні? Хоч би одну кімнаточку дав". Галкін за все дворище платив триста карбованців річно; отеє все, з чого мусив жити Горовенко. Правда, за ним було ще право требовати з казни щомісяця на прожиток шість карбованців, але він думав, що не годиться йому брати сі гроші. "Казна їх ні з кого другого,— думав він,— візьме, як з того ж таки вбогого народу, а хіба вона і так мало дере з його? Ні, як буде, то буде, а не хочу сього". Галкіна Горовенко бачив до сього часу разів зо три, не більше і ввалсав його за чоловіка сухого, черствого, без серця, за бюрократа, котрому усяке чуже лихо байдуже, а особливо — лихо чоловіка засланого, як от він, Горовенко.

День був хоч і осінній, але ясний і теплий, один з тих чудесних днів, які бувають у суху осінь на нашій Україні перед заморозками. Посупившись, вступив Горовенко в своє дворище. Серце його стисло ще міцній: могильною тишею повіяло на його. В квітнику він побачив якогось дідуся невеличкого росту, з довгою широкою білою бородою: сиве, але жовтовате волосся спускалось у його на плечі рідкими пасмами... "Се певно садовник",— подумав Горовенко і, не підходячи близько до діда, спитав:

— Діду! чи пан дома?

— А якого вам треба пана?

— Олександра Захаровича Галкіна.

— Галкіна? — переспросив дід і, наблизившись до Горовенка, промовив.— От вам і сам Галкін: здорові були. Ба, ба, ба!., і не пізнав вас! Се ви, Юрій Горовенко! — він протяг до його обидві руки.

— Вибачте,— відповів Горовенко,— і я вас не пізнав.

— Не диво, не диво! Скілько то літ не бачились! Та тоді і я не такий був, молодший був; ні бороди, ні отсих пател не носив; тепер, бачте, яким пасічником став. Прошу ж вас до хати, жалуйте; а я ще вчора сподівався вас Жалуйте...

Ввійшовши в дім, Горовенко пізнав старі вимальовані стіни і стелі: переміни ніякої.

— Сідайте, сідайте на канапчику,— говорив Галкін.— Мені ще позавчора говорив ісправник, що ви їдете до нас "жити"... Він вас знає, товариш ваш.

Горовенко, здивовавшись, глянув на Галкіна і відповів:-

— Щось не в познаку! Не в приміті, щоб були у мене такі товариші.

— Каже, вмісті були на університеті.

— А як його звати?

— Пухно.

— Ба,— згадав,— справді, були вмісті, але зроду не това-ришовали.

— Ну, вибачте: що чув, те і кажу... А де ж ваші пакунки?

— Пакунки мої на заїздному дворі.

— От тобі і на!., се славно!., не сподівався! Чом же ви просто сюди не їхали?

Горовенко трошки засоромився.

— Ніяково було, боявся, щоб не побезпечити вас

— Ой, ой! мене побезпечити! чим? Гріх вам за се... Та я, як вчув про вас, що їдете у Глупів, так аж підскочив з радості. Простіть старому... правду кажу. Не лиху вашому я радів... нехай мене господь боронить від сього, а радів, що в мене буде добрий, освічений сусіда... Зараз звелів приготовити вам дві кімнати, вони у нас зайві; нам на двох і шести доволі... Ви ж отут з нами житимете?

— Коли ласка ваша, я про се і прийшов просити.

— От і дякую вам,— Галкін стиснув руку Горовенка.— Тепер і мені повеселішає... та чи ви надовго до нас?

— Може, і до смерті.

— Крий боже! Знаючи, чого ви приїхали у Глупів, я б бажав, щоб ви завтра повернули до Ломакова; але яко егоїста, вибачте, бажаю, щоб довше сиділи у нас. Ха, ха, ха!.. От як приходиться двоїтися...

Горовенко хотів щось сказати, але Галкін перебив його:

— Так я зараз пішлю за вашими пакунками.

— Дякую вам, але тривайте — треба спершу умовитись за ціну: я даром не хочу жити.

— За яку ціну? — підскочив Галкін.— Ще чого не було! Раз, що ви господар сього всього дому, а вдруге, кажу вам, ті кімнати у нас пустують. Ціни ніякої не візьму... се б була наруга мені... Годі! Нехай іде за пакунками.

— Постійте ще: крім хати, мені треба і їжі.

— Се інша річ: за їжу — гроші візьму.

Умовились. Галкін післав привезти Горовенкові пакунки і сказав йому:

— Поки суд та діло, поки вернеться дочка та сядемо за обід, може, спочинете з дороги? Ось ваші і кімнати.

Галкін провів Горовенка в приготовлені йому кімнати, миттю вийшов і так швидко зачинив за собою двері, що Горовенко не вспів і подякувати йому.

Горовенко лишився на самоті і став серед хати. Пахло трохи цвіллю. Він скинув очі на стелю і через вікно другої кімнати побачив сад, а в йому Галкіна. У голові у його мигнула чудна думка: "Чого отеє Галкін такий приязний до його, такий ласкавий? Один другого вони так мало знають; просто таки вперше, можна сказати, бачилися, а дивись ти — як стрів! Вітає наче батько сина! Що між ними? Він, Горовенко, засланець, "чоловік неблагонадежний", а він, Галкін, урядник судовий, генерал, пенсіонер... Огонь а вода... Чи нема тут чого? Чи не підмовив Галкіна Пухно шпигунити за ним, вивідувати, як і про що він, Горовенко, мислить? Певно так! Бо з якої речі отака приязнь, таке вітання? Так, так; не даром же він так креше по-українськи! О! хитра собака!.. Ну та розумний же і я чоловік! От впопавсь, сам себе в руки віддав. Ну, що б було погодити до завтрого чи що з пакунками, не переїздити, а спершу придивитися, розкусити Галкіна; так ні! пристав наче мокре рядно... От і вскочив, Юрку! Тепер що? Сиди в сільці та щогодини пильнуй держати язик за зубами. От навіжений я".— Юрко злився і сам з себе глузував. Звісно, що ніхто не вміє так, як українець, кепковати з свого лиха і сам з себе.

Горовенко кусав собі губи, скуб бороду і говорив: "Ну, ну! утяв до гапликів... Що ж тепер вдієш? Хіба завтра ноги на плечі та на другу квартиру — так ще гірш буде: скажуть, що я догадався про їх умови, більш почнуть сочити, десятника приставлять... ще гидше буде... Отеє втяв... Господи!.. Ну що ж?.. Поживу тут тиждень, нехай вже місяць;

зберусь на гроші; пригадаю якусь підходящу причину та тоді і переберусь... А поки що, сиди, коли заліз та стережись".— Горовенко обвів очима кімнату. Се була кімната його матері, тут він родився; ось той канапчик, де сиділа його неня; ось те зеркало, що вона дивилась. Погляд Горовенка упав на зеркало; він побачив себе і подався назад; на голові в його за сей тиждень показалося сиве волосся; під очима попідводило жовто-сині дуги; на чолі простяглися дві глубоких морщини... "Рано",— подумав він і переступив другу хату. Ген-ген в саду з-за дерев білів верх хреста на батьківській могилі. Юрко взяв бриль і пішов на могилу вклонитися кісткам родителя.

До могили вела кленова доріжка, котру заслало листя з дерев, що наполовину вже обсипались. Косе проміння сонця, падаючи на листя, давало доріжці вид, наче вона заслана зеле-новато-золотим килимом. Під ногами Юрка листя шелестіло, немов вітало його. Доріжка вивела на долину, котрою колись гордував старий Горовенко як найкращим містом у своєму саду. На сій долині він розводив найкращі довголітні квітки і яко чоловік знаючий в квітках, закоханий в них, вибирав і садив уміло. Тепер квітки росли по всій долині самосійно, де хотіли; зате без догляду одичавіли; але, може, дичавість їх була краще культурної вроди. ДорЬкка кругом обгинала долину, в головах котрої покоївся старий господар саду, ніби з могили доглядаючи його. Могила була в великому догляді: округ неї і тепер ще пишалося ціле озеро осінніх квіток. Горовенко обійшов могилу, став у головах, положив перед хрестом три земних поклони і повернув до дому другою стежкою, обсадженою сріблолистими тополями. Ся доріжка привела до другої долини, по котрій, мов шматки золота, жовтіли гвоздики; серед долини стояла величезна ялина, так вміло підстрижена косою, що здалеку видавала велику копицю свіжої зеленої трави. Відсіля доріжка взяла вліворуч і привела до дому.

— А що, любовали своїм добром? — спитав Горовенка Галкін.— Гарний сад, чудовий сад, є чим любовати! Раю не треба... О! ваш татусь був великий художник.

Горовенко подяковав за се, а ще більш за догляд могили.

— Одначе ви і не спочили?

— Ні,— відповів Горовенко,— нехай вже вночі.

— Прошу ж до столу, чим бог послав. Ждав, ждав доньку — нема; мабуть, там обідатиме... а їсти вже хочеться. О, що не люблю я сього ждання, страх як не люблю. Добре розумію, що їй там, у Глупові, веселій... звісно, молода; що їй з мене старого?., скучно... а все-таки не люблю ждати... Тепер, дасть бог, з вами буде веселіш... може, більш сидітиме дома, а то не вдержиш її нічим.

— Із мене не веселий сусід,— відповів Горовенко.

— А нуте по чарці! дулівка,— просив Галкін, наливаючи жовтої, густої як патока, настоянки.

— Дякую вам, не вживаю зроду.

— Ге, ге! в нас сього не можна: та ви покуштуйте тільки, губи до чарки приложіть тільки, а вона сама поллється: се не дулівка, а чистий нектар, "дар небес". З вашого саду, Я такий охочий до сього нектару і щороку підбавляю; хоч, правду сказати, ні з ким до смаку випити... Воно-то є, кажу, пити, аби пучкою кивнув — глупівці цілою отарою, мов до водопою, налетять, щоб вицідити, та з ними не охота... Я настоянку шаную!.. Ось нуте ж бо... За ваше здоров'я!

— Єй-богу, не п'ю.

— Та бачу, що не п'єте,— шутковав Галкін,— тим-то і прошу, щоб випили. Не можна, не можна не випити. Се десятилітня та яка! Гляньте! мов янтар.— Галкін підняв чарку проти сонця, глянув, цмокнув і випив.— Не хвастаючись кажу: рідка настоянка; пив я колись у Животовського в Опошні, добра і в його, нічого сказати, а все-таки далеко до моєї... Ось покоштуйте!

Горовенко не змагався більш; він знав, що не випити з рук поляка старої "w6dki", а з рук українця настоянки — значить обідити господаря! Він відпив з чарки "по Марусин поясок".

— А що? яка? — спитав Галкін.

— Справді, вельми добра! Горілки і духу нема.

— Горілки? кажете ви! Бачу, що ви справді не питуха... Тут горілки і близько не було... Ось нуте ж кінчайте.

Горовенко допив.

— Тепер по другій,— промовив Галкін.

Як не змагався Горовенко, але Галкін так пристав до його, що мусив випити і по другій, зате в кінці обіду очі в його посоловіли.

— Тепер на бокову,— радив Галкін,— я сам туди ж.

II

Чи настоянка, чи дорога з її впливами вложили Горовенка, тілько лише, не вспів він перевернутись на другий бік, як заснув і проспав, не роздягаючись, до самого ранку. Вийшовши до снідання, Горовенко вперше побачив Галчину дочку Наталку: вона сиділа за столом. Як тілько ввійшов Горовенко, вона встала, пішла йому назустріч, простягла руку і привітливо попросила сідати до столу. Наталі недавно минуло двадцять вісім років. Стройна, висока, хоч трохи і повновида, вона зразу звертала на себе хоч чию увагу. Смугле, наче італьянське лице, з легким ніжним рум'янцем на щоках; очі темно-блакитні, широкі, вогкі, чудовні очі; вони не блищали, не горіли, а сіяли якимсь м'яким, теплим сяєвом; ніс прямий, гострий; з-за коралових губ визирало два ряди маленьких, білих, мов крейда, зубів. На ніжнорожеве плече спускалась з потилиці довга, товста

темно-золотиста коса м'якого шовкового волосся; воно аж одлискувалось. Більше всього вражали її очі, і не то щоб самі очі, а погляд їх — бистрий, глибокий, задуманий, спокійний, наче журливий, але гордий і ясний: щось незвичайне, щось таке, чого нема в других, світилося в тому погляді. Погляд і вирази лиця мінялись у Наталки незвичайно бистро і без її волі; мінялись так, що по ним не можна було постигнути того, що діялось там, в душі, в самій глубині її. Горовенкові з першого погляду здалося, що у Наталчиній душі загніздилась якась сила, непостижима для неї самої, котра і керовала єю, гралася єю як хотіла, що сама Наталка, як кажуть, полум'я; але через кілька хвилин вона вся змінилась, і перед ним була натура холодній самого льоду, і в очах її він побачив чудний, наче хижий, але мертвий погляд.

— Чи добре спалося вам? — спитав Галкін у Горовенка.

— Послі вашої настоянки, хоч не схочеш, так заснеш.

— Ось покоштуйте ще сеї: слив'янка, вистоянка, з самих венгерок.

Горовенко підвів чарку до рота і проковтнув КІЛЬ*:"" : З Наталкою розмова якось не йшла; Гог • її. Поснідавши, він.пішов у сад. Йому нагадалась мати, він хотів бути самотою. За могилою цілі гони стояли вишняку і сливняку, з великою частиною сушняку. Насупротив більш го-ней займали груші і яблуні. Стежка повела Горовенка вниз і вивела до ставка, на невеличку греблю, обсаджену яворами. Ставок з одного боку заріс очеретом і лепешником. З греблі Горовенко піднявся узленою стежечкою на гору: тут він зроду не був, а коли і був малою дитиною, так забув. На взгір'ю і по горі стояли купами дикі дерева: в однім місті вічно темно-зелені сосни; в другому ялини; в третьому широковерхі дуби, там липи, а ген — берези спустили віти, неначе розпатлані дівчата у білих сорочках... далій осокори, за ними шумлять чуткі осики, на котрих осінь покропила немов кров'ю листя. Якась строга і радісна тиша царювала тут під золото-блакитним наметом осіннього неба. Горовенко став і німо дивився округ. Натовп дерев видав з себе якихсь спокійних, гордих велетнів. Враження природи зупинило в голові Горовенка течію думок,

він стояв, дивився і нічого не думав, тільки любовав природою. Пройшовши потім кілька ступнів, Горовенко вийшов на прогалину. Перед ним стояв чудесний краєвид: внизу річка Глупівка лежала сизо-олов'яною стрічкою, від неї йшло взгір'я, на котрого попритулювались невеличкі біленькі хатки селян, неначе сирітка, налякана собакою, тулиться до зрослого. За селом, на самому шпилю гори стояло з півдесятка вітряків і ліниво, повагом махали своїми крилами, немов вже і їм важко було працювати, щоб нагодовати людей.

"Час вже до двору",— подумав Горовенко і подався назад, минаючи знайомі вже картини: тепер вони не давили вже його своїм впливом, зате думки розгулялись по волі, наче пустотливі школярі, вибігши з школи на муравник, В різні сторони сновали думки, зворушували з самого дна усю пережиту минувшину і сходились як радіус до центра, до одної невсипущої думки — про матір. Горовенко не примітив, як прийшов до могили.

— А я отеє вийшов кликати вас до обіду,— обізвався назустріч його Галкін.

— Вибачте мені! Не гадав так забаритися... пішов і не зчув-ся, як минав час, гарно тут.

— Коли б ви ще весною побули тут, а тоді б ви сказали —* . гарно! Се та обітована земля, де тільки і спочити людям, котрих утомило життя. Тут в отсім захистку заберешся у гу-щак, де тілько небо в щілині листя синіє, і забудеш про людей; про їх тяжкий пекольний побит і спочинеш в тихій безсловесній розмові серця з природою.

Горовенко мовчки слухав ліричну річ старого генерала, а думка про шпигунство Галкіна знов повернулась у його.

— Вийдеш між люде з сього едему,— говорив далій Галкін,— і серце аж заскрипить, так заболить: тяжко жити, а вмирати не хочеться.

Сподіваєшся чогось кращого, хоч і знаєш, що те краще — доля не наша, а тих поколінь, що далеко — ідуть за ними.

"Говори, говори,— думав Юрко,— знаю, до чого ти ведеш, та не проведеш мене".

За обідом Наталя кілька разів пробувала завести розмову з Горовенком, але він відповідав як-небудь коротко, дивився хмуро, з-під лоба, наче боявся глянути на Наталю.

Минуло тижнів зо два. Горовенка гризла нудьга, котру добре знають ті, котрі приневолено сиділи без діла, без людей, з котрими б ділили б свої гадки і чувства, і мусили поневолі вертітися біля одної думки, з якої іменно і треба б звернути. Горовенко рад би кинутися на всяку роботу, так коли ж нема ніякої, а тут і книжки його не приходили з Ломакова. До того ж шкодило йому ще одно сподівання. Сподівався він, що от, може, приїде до його "приятель" і привезе якийсь приказ, а з самого приказу, може, доведеться йому, Горовенкові, утекти з Глупова. От через се він не приймався за ту роботу, що ще давно в Ломакові загадав собі і задля котрої він кілька літ вже збирав матеріали: він бажав написати історію розвою економічного побиту на Україні. Матеріалу було у його назбирано доволі, стояло тілько прийнятися, упорядковати той матеріал, звести докупи. Така робота вимагала вільного часу. А хіба ж тепер, сидячи у Глупові, мало ще було у Горовенка вільного часу! Так "мало", що він не знав, де його дівати, куди від його сховатися. Але ж всякий раз, як приходило до його бажання взятися за сю роботу, приходила з ним і така думка: "Тілько розпочну, а тут скажуть — іди! Повинен іти і піду! Піду, хоч би тут що! Підожду ще".— Отеє сподівання, не даючи йому нічого робити, тілько більше ще нудило його: він добре бачив, що в Глупові не може бути задля його ніякої такої реальної роботи, котра б провадила до поставленої ним найближчої задачі — помсти. Ся робота жде його десь в іншому місті... "а тут треба покоритись поки що, терпіти і сподіватись".

Поки стояла суха годинна погода, Горовенко розважав себе проходкою по саду. В Глупові він ні з ким не хотів знайомитись; навіть

коли хто приходив чи приїздив в гості до Галкіна, він не виходив з своєї хати. Аж пішли осінні дощі, мрака, негодь і невчасне болото, з хати нікуди і носа виткнути. В таку пору ще більш чує чоловік потребу перекинутись живим словом з чоловіком.

Чув сю потребу і Горовенко, але з ким же йому розмовляти? Самого Галкіна він стерігся і силкувався не заводити з ним щирої розмови, особливо про політику; а Галкін мов умисне вернув річ на політику, на сучасне життя. Се ще більш укріпляло в голові Горовенка ту думку, котра мулила йому з першого приїзду в Глупів, що Галкін взявся висліджувати його думки. Про Наталку думав Горовенко, що вона, хоч Галчина дочка, але натура молода і певно ще не зовсім попсована морально; а до того вона і до свого батька не вельми прихильна; з нею можна розмовляти, хоч теж треба бережно... бо все-таки...

І почав Горовенко щодня після обіду, як Галкін піде "на бокову", зіставатися з Наталкою на розмову. День за день він менше соромився і переставав боятися дивиться прямо в очі Наталці. Коли ж траплялося, що Наталя обідала у кого в Глупові, Горовенкові наче чогось не ставало. "От що значить потреба розмови з чоловіком",— думав він в таких случаях, сумуючи самотою; а нудьга зараз вилазить до його, мов баба стара з запічку, пристане і гнітить...

Прийшла зима. Приказ не приходив... По ночам стало ні-відь-що снитись. А мати стала частій ввижатися йому та інколи не одна, а стоїть з якоюсь дівчиною; наче ся дівчина і по знаку йому; здається, десь він її бачив; але скілько не силкується він здумати, ніяк не згадає, хто вона і де він її бачив. Нічого мати йому не говорить, тілько стоїть, дивиться на його своїм мовлячим поглядом: здається Горовенкові, що вона хоче промовити: "Юрасю, забув?" — і він кинеться до неї, припаде до лона і скрикне: "Матінко моя! не забув я, нічого не забув! Сама бачиш, сковано мене по рукам і ногам". Мати щезне, а дівчина стоїть... Чого вона стоїть? Хто вона така?

Прокинеться Горовенко хмурий, замислений, блідий, наче з недугу.

— Нудитесь ви, бачу,— говорив йому Галкін, дивлячись, як він марніє, — не диво! Стілько літ провели з людьми, з ділом, привикли... а тут, у Глупові, що? Сам знаю, що сидіти, зложивши руки, в чотирьох стінах тяжко, обридне; хоч кого нудьга возьме... ви б писали що в журнали, в часописи,— радив Галкін.

"Не проведеш, не проведеш мене",— думав собі Горовенко, слухаючи Галчину пораду і відповідав йому:

— Як же мені писати, самі знаєте.

— Знаю! Ісправникова цензура? А хіба її обминути не можна? І пишіть тілько, а пересилати се вже моє діло.

Горовенко подякував і подумав: "Бач! як в око вліпив. Ловко під'їжджає, та дзуски! Не на такого напав",— а далій промовив: — Та й книлоси мої ще і досі в Ломакові, а без них що ж я писатиму?

— Загляньте в мою книгарню,— сказав Галкін,— може, там знайдете що потрібне собі.

Горовенко і досі не знав, що у Галкіна є книгарня, бо ніколи не заходив до його в кабінет, і доволі здивовався тепер: в кабінеті стояли чотири шахви, повних з книжками. "Чудно",— подумав Горовенко і глянув в першу шахву на книжки: чудасія просто! філософічні твори кращих писателів XVIII і XIX віку! З книжок він глянув на Галкіна так, ніби хотів спитати у його: "Судовик? генерал? філософ... як се так?"

Галкін вгадав його думку і промовив:

— Дивуєтесь, що у судовика, котрий цілий вік кис у чорнилі — та отакі книжки? Правда?

— Правда.

— Не дивуйтесь! Всякі судовики бувають. Правда: велику силу за свого життя вилив я чорнила в канцеляріях, але не думайте, щоб воно залило моє серце і душу... чоловік лишився у мені і по сей день.

Горовенко перейшов до другої шахви: історія, природо-відання, медицина. В третій — чисто одна поезія! оригінальні твори поетів Англії, Франції, Німеччини і Слов'янщини. В дорогому оксамиті стояла ціла полиця золотообрізних книжок. Горовенко прочитав на корінцях: Євангеліє, Біблія, твори Шекспіра, Гейне, Міцкевича, Шевченка, Некрасова... Горовенко не знав, що і думати, і тілько спитав:

— На усіх сих мовах читаєте?

— Читаю! Колись умів і говорити, та тепер чи втну... без практики не вдержиш в голові чужої живої мови... Так-от, коли що вподобається,— беріть, читайте... Я люблю з людьми ділитися книжками, та ні з ким. На лихо, і Наталя моя не вельми охоча до книжок, лінива таки. Ще поезію сяк-так любить; а що до історії, до філософії — не заманиш її... Не дівоче, видно, діло філософічні книжки... За одно хвалю її: "Кобзаря" на пам'ять знає.

У Горовенка якось приятно забилось серце.

— Значить, Наталя Олександрівна любить українську музу? — спитав Горовенко.

— Своє рідне треба любити.

Горовенко лукаво глянув на Галкіна; погляд його Галкін примітив і промовив шутковно:

— Певно, ви не гадаєте так, що українську музу люблять тілько ті, в котрих фамілія кінчається на "како — он — ко"?

Горовенко всміхнувся і собі. "Щось тут чудне єсть, чого я не розберу, — думав він про Галкіна.— Хто він такий? Не може бути, щоб був з роду українець; вже одно "ін" вказує на се. Знов же.дуже в його тверда вимова нашого "и". Українець ні вовік не скаже "любиты", хіба, може, правобережні там говорять так. Так де ж там візьмуться українці — Галкіни.

Одного вечора стояла надворі страшенна темнота; дощ лив як з відра. Всі троє наші знайомі сиділи мовчки за самоваром. Наталя вертіла в руках якесь шитво і не знала сама, що з ним робити? Чи шити? Чи кинути?

— Отеє шитво стілько тобі потрібне, як мені отой дощ, що аж плющить,— заговорив Галкін,— зложи його; не псуй очей, мережаючи при свічці, краще заграй нам або заспівай. Ви чули, як вона співає? — обернувся він до Горовенка.

— Не доводилось.

— Добре співає... Музикантша з неї невелика, техніки мало, хоч чувства в неї у музиці багато; ну, а що до пісень, так, не хвастаючись, скажу: добре співає.

— Годі вам, татусю, хвалити,— перебила його Наталя.

— Се правда, а не хвала... Голос у неї не щоденний, та вміє вона свою пісню влить в душу слухача; експресія велика у неї... Ось ну, сердешна Наталю, заспівай.

Наталя не змагалася, тілько промовила:

— Вам, татусю, мої пісні шкодять... якої ж вам?

— Якої?

— Еге.

— У мене сьогодня таке на душі, що бажаю слухати, слухати і слухати, не одну, не дві, а поки утомишся, співай.

— Се довго буде, татусю.

— Ніч велика. Починай, серце.

Наталя сіла до рояля, взяла кілька акордів і заспівала:

Дощик, дощик, капає дрібненько...

— Ні, ні! сеї не хочу... Ти мою знаєш? Наталя почала:

Тапсиісіе Роїкі.

Співала вона, справді, гарно. Пісня її лилася оксамитовими м'якими нотами, але дивне враження робила вона на слухачів: вони сиділи нерухомі, мов яка електрична сила придавляла їх. Горовенко бачив, як в очах і на лиці Галкіна сходились і нависли густі хмари печалі, гніву і журби.

— Дякую тобі, доню,— промовив він, зітхнувши глибоко,— дойняла, якраз в саме серце вцідила. Знаєте, за що я люблю отею пісню? — спитав він у Горовенка і, не дожидаючи відповіді, провадив далій.— По-моєму, сю пісню,— вона стара, з ЗО років ще, її в Росії чи й знають, а треба її пере-ложити і на українську, і на великоруську мову, її тепер якраз на порі співати по всій Росії.

Горовенко глянув на його дивним питливим ПОГЛЯДОМ. Галкін, наче в відповідь на той погляд, говорив:

— Хіба не те саме ми бачимо тепер скрізь, особливо в Україні? Зверніть, будьте ласкаві, вашу увагу хоч на отеє...

— Ви, татусю, мрачно і сурово дивитесь на життя,— перебила йога Наталя,— і хочете, щоби всі думали по-вашомуі

— Не по-моєму, не по-моєму, а по-людськи. Та от, прошу вас, прочитайте.

Горовенко прочитав: "Вчера Киевский воєнно-окружной суд объявил приговор по политическому процессу. Суд постановил Ивана Копчиньского 63, 20 от роду лет, признать виновным в принадлежности к тайному противозаконному сообществу, имеющему целью в более или менее отдаленном будущем ниспровержение существующего порядка, и подвергнуть смертной казни через повешение". У Горовенка виступив на чолі холодний піт; руки його дрожали; він сидів білий мов крейда.

— Читайте дальше... там вже веселіше буде...— сказав Галкін.

Горовенко читав: "Вчера состоялся танцевальный вечер в зале Киевской городской думы. Огромная зала едва могла вместить многочисленную публику, собравшуюся повеселиться. Танцевали до утра".

Галкін підскочив з свого міста, плюнув і став ходити по хаті.

— Співай, співай, доню! Співай другої.— Але перш, ніж Наталя вспіла завести пісню, Галкін обернувся до Горовенка і промовив:

— Хіба се не позор, не сором? Чоловіка присудили на смерть, а вони гайсають, радіють!

— Татусю, але Копчинський...

— Злочинець був? — хочеш ти сказати,— сердито перебив її Галкін.— Знаю, але що ж з того? Се діло суда, а ми знаємо, що він чоловік був, наш брат. Смерть висить над ним; роззявила свою прожерливу пельку, щоб проковтнути чоловіка, молодого паробка, а ми радіємо, танцюємо... тьфу!

— Сього не можна сказати, щоб публіка раділа,— заговорила Наталя.— Публіка зібралась собі повеселитися, просто не звертаючи ніякої уваги на процес Копчинського... їй і діла нема до процесу...

— Та, та, та! — перебив її Галкін.— Діла нема — тим-то я і кажу, що "їй діла нема" — бо нема у неї морального виховання! Будь у нашої публіки моральне виховання, вона засоромилась би танцювати, дивлячись на шибеницю, на могилу!.. Хіба в годину чуми, холери... Е! та що казати!..— Галкін на одчай махнув рукою і сказав:

— Заспівай, серденько, про "Долю" 64.

В полі доля стояла, Брівоньками моргала...—

Полилися срібно-оксамитові звуки Наталчиного голосу. Від сеї не всидів вже і Горовенко; у його задрижало під жижками, він кріпко стис руку Наталі і промовив:

— Дякую.

Наталі здалося, що в очах Горовенка мигтіли сльози. В сю годину він забув, покинула його гнітюча його думка, що Галкін підкуплений шпигун.

— Коли не втомилась, так третю,— промовив Галкін до дочки. Наталка проспівала ще кілька українських і великоруських пісень. Галкін обняв її, поціловав в чоло, в обидві руки і, обернувшись до Горовенка, подав йому руку і сказав:

— Добраніч! Піду спати, а ви на мене не вважайте, коли охота є — співайте собі хоч до світу, мені байдуже! Я засну,— повернувся і вийшов.

Юрко і Наталя однаково чули потребу говорити і не знали, з чого почать розмову. Наталя взяла кілька акордів і спитала у Горовенка:

— Слухатимете чи ні, як співатиму?

— Слухать я рад, та боюся, що ми не дамо спати татусеві.

— Якраз! Ви гадаєте, що він справді спатиме? І не думайте! Защепне за собою двері і прийметься плакати.

— Плакати? — переспросив Горовенко.

— Еге! плакати; і проплаче усю ніч, гадаючи собі, що його ніхто не бачить і не чує... а я раз підстерегла...

— Та чого ж він плаче? — дивувався Горовенко.

— Господь його знає. Спитати не можна. Мені спершу здавалося, що у його є яке тяжке лихо, з котрим він ховається від людей... Думала, за ненею вбивається...

— Ваша неня давнодвмерла?

— Я її не зазнаю... Далій стала я примічати, що він плаче раз у раз після моїх пісень, тим-то я дуже-дуже рідко співаю... Сказать би, що в його так вже розбудоражені нерви — так то ж ні з чого. Можна б гадати, що в його серце таке вже чуле, так тож навряд.

"От добрий случай,— подумав собі Горовенко,— розпитати, висвідати у неї, що за чоловік її батько",— і промовив:

— Мені здається, що у вашого татуся добре і чуле серце.

— Може, тілько я не розумію, чи може бути добре серце у деспота!

— Що ви кажете? У деспота! Чоловік, що плаче від таких пісень, що впивається піснею про волю... не може бути деспотом.

— Не судіть так! Ви його ще не знаєте... а я... я винесла на собі його деспотизм. Я ось тілько другий рік вибилась на волю, куди хочу, туди іду, що хочу, те роблю, а то було без спросу нікуди... Сам сидить отут у заперті і мене держить; ні ми ні в кого, ні в нас ніхто. Та й тепер ще чого мені стоїть виїхати чи в театр, чи в концерт, чи так куди!..

— А мені здавалось — такий він розумний...

— Розумний, освічений — се правда... та що з того? Начитавсь він отсеї філософії і всіх людей міряє на свою мірку; аби що в кого хоч трохи не по його, вже він і відвернеться, і осудить.

— З ким же він у Глупові приятелює?

— А ні з ким...

— Я думав, з Пухном...

— Що ви! Щоб він з поліціантом приятелював!.. Та він Пухна не то що зневажає, а просто не переносить!

"Гм! — подумав Горовенко,— добре, коли б так справді; але чи не підвозиш і ти візка?" — Одначе у його наче що важке впало з серця; йому від чогось полегшало, він взяв дзиґлик і сів рядом з Наталкою біля рояля. Наталка перебирала по клавішам своїми маленькими білими пучками.

— Може, вдвох заспіваєм,— сказала Наталя і стрельнула своїм поглядом Горовенкові в очі.

— Давно вже я не співав, більш півроку... здається, і голос спав. Але вибирайте яку.— Вона перекинула ноти і положила перед Горовенком дует: "Скажи ты мне: любил же ты?"

Дует не виходив до ладу.

— Треба навчиться,— сказала Наталка,— ви отут невірно берете,— вона нагнулась до нот так близько, що волосся її торкнулось об Горовенкову щоку.

— Час спати,— сказав Горовенко, скочивши з свого міста; він почув, що якась ніби електрична сила пробігла по йому.

— Спати вже хочете? — спитала його Наталка, дивлячись йому пильно в очі. Горовенко почув на собі той погляд, почув, що той погляд приковав його до міста, де він стояв.

— Ні, я не хочу ще спати... я боюсь, що ви втомились...

— Я?., я справді... ну добраніч.— Вона подала йому руку і сіла знов до рояля; вона чула якусь нову потребу бути одною, лишитися без людей; на самоті погадати.

А Горовенко, прийшовши додому, ліг в постіль, не роздягавшись; підложив руки під голову і пролежав до світу, не гасячи світла...

III

За увесь той час, що Горовенко прожив у Ломакові, багато дечого перемінилося у Глупові; виросли нові будівлі, замостились головні улиці

каменем; явилось земство, нові суди, нова дума, котра завела ліхтарі; на базарі стали замітати сміття, позасипали калюжі; одно тілько лишилось без жадної переміни — пащекування, карти — як було 50 літ назад, такі вони і досі. І нічого нема дивного, що гутірка про приїзд у Глупів Горовенчишиного сина широкою хвилею, ходила по місту. Задля глупівців Горовенко став чимсь таким, що мусили розмовляти трохи чи не в кожному глупівському домі. Цікавість глупівців була і так дуже велика, а тут дратувало ще і те^ що рідко хто з глупівців знав Горовенка в очі... один присягав, що Горовенко білявий, кучерявий, а другий "своїми очима бачив", що він чорнявий, довговолосий, а всі в один голос жал-ковали, "що у такої славної матері та вийшов отакий син! І в кого він вдався?"

— Сам в себе... ні в кого,— говорила вчительша Христя Пащенчиха,— се все з великого розуму; якби був послухав свою матір та з корпусу пішов у гвардію, досі б який чоловік був! Може б, до генерала дійшов; а то не слухав, пішов їй наперекір, от бог і покарав.

— Известно,— відповів їй піп, вчитель закону божого,— чти отця твоего и матерь твою и благо ти будет.

— Що він тепер? — говорила Пащенчиха.— Тілько що не сибірний.

— Нехай ще дякує богу, що на тому окошилося,— відповідав піп,— його, кажуть, стояло прямо в Сибір, та вже попечитель змилосердився, вступився за його; так і помилували.

Великим питанням для глупівської інтелігенції було те: як їй стати з Горовенком?

— Яз його матір'ю,— говорила стара предводителева мати,— душа в душу жила, в неї вчилась і дочка моя. Певно, що він буде такий звичайний, що заверне до нас; як же нам, чи приймати його чи ні? Я прийму.

— Не пораджу сього вам, мамо,— одвітував їй син,— самі знаєте: його покарали за політику.

— Знаю, та і те собі думаю: що мені до вашої політики! Я стара людина.

— Так, а все-таки опасливо, щоби про нас чого не подумали. Воно, звісно, і не пустити його до себе — якось незвичайно буде...

— То-то і є.

— Краще всього треба поспитати у ісправника, як він порадить...

— І се добре, тілько не відкладуй; бо я знаю, що Горовенко перш усіх до нас заверне.

Він ішов радитись не зразу до ісправника: се якось соромно було, а^ пішов спершу до свого кума директора прогімназії Андрія Гомоновича.

— У мене і в самого се мулить в голові,— відповів йому Гомонович.— Ви ж знаєте, що моя жінка вчилась у Горовен-чихи. Не інак, що Горовенко завітає до нас... Ну жінці і нічого, а мені якось ніяково знайомитись з таким чоловіком... Я ж стою на варті — коло дітей, я директор, а тут спізнався з полі-тическьким. Пухно зараз донесе... кинуть із служби, а я чоловік убогий, живу тілько службою; зовсім не те, що ви... Ви чоловік незалежний, вам можна.

— Якраз! подивляться вони і мені в зуби!.. Так запроторять, що і...

— А ходім до Пухна, що він порадить. Пухно всміхався і говорив:

— Воля ваша, панове, як знаєте; се не моє діло... Я мушу тільки пильнувати, щоб Горовенко не розповсюджував соціалізму та не втік з Глупова.

Одначе даремне глупівці сподівались. Минув тиждень і другий, Горовенко ні до кого з них і очей не показував.

— Се він соромиться,— говорила Пащенчиха,— тим і не іде до нас. Чудний він, чого ж тут соромиться, він нічого не вкрав, се всі ми знаємо.

— Се правда!., та воно і лучче, що він не приходить, спокійній для нас...

Цікавість дратовала глупівців: їх кортіло "хоч би одним оком" побачити Горовенка, хоч би одно слово почути його.

— Я зроду-звіку не бачила соціалістів,— говорила пошт-мейстерша головисі.— Які то вони з себе? Чи такі, як і всі люде?

— Кажуть,— такі патлаті, нечоси, веречковаті, а як заговорять, так наче в бочку,— відповідала головиха.

— Цікаво б, цікаво побачити його...

— Що і казати, але де його побачити? Я двічі вже умисне ради його була в соборі, думала там його побачу; ні! не був... вони всі, кажуть, в бога не вірують і в церкву не ходять.

— До Галкіна треба поїхать.

— Була, цілий вечір просиділа; так не вийшов же з своєї хати; такий грубий, неотеса; дама приїхала, а він і не вийшов.

— Такі вони і всі... А що ж Галківна каже про його?

— Вона хвалить його...

Минув ще тиждень чи два... Горовенка ніхто не дожидавсь до себе. Почали глупівці вчащати до Галкіна, щоб подивитися на соціаліста; а соціаліст, мов на зло їм, не виходив з своєї хати. І бідній Наталці не було спокою: хто тілько стрічався з нею, кожен розпитував про Горовенка. В кінець обридло Наталці се розпитування і вона стала менше їздити в гості. Глупівці прийнялись тоді за неї точити язики.

— Бач, яка стала домосідна,— говорили про неї,— то, було, ніколи дома не сидить, не відіб'єшся від неї і вдень, і вночі, а тепер і калачем її не виманиш з дому.

— Соціаліст причарував її до себе,— відповідала Пух-ниха,— вони усі чарівники, зробить і її соціалісткою.

— А вже ж приверне...

— Не знаю, чи приверне він її до соціалістів, чи ні,— говорила головина невістка, ланка земського лікаря,— а чула, що вона його до себе привернула вже.

— Знайшло доброї.. Засланець, голодранець, в батьки їй годиться.

— Що ж, коли кращого нікого нема... Та й сама то вона не велика цяця! Слава тобі господи! за тридцять певно вже перехилило... Шкода вже перебирати...

— Та вона і не перебирала, бо ніким було перебирати.

— От же скажу вам, невелика користь і з такого чоловіка! По-моєму, як за Горовенка, так краще дівовати.

— Як для кого... для неї, може, і буде користь... заміжжям не то що дівкою, все-таки своя воля.

Від дочки глупівці добирались до батька і перебирали його по усім суставам.

— Глядіть лишень і сам Галкін чи не до соціалістів верне, вже не даром з ним знюхався Горовенко.

— Де там знюхався! Кажуть вони по тижню один до другого і не говорять.

— Не диво, не диво! — говорив голова.— Галкін сам... о!..

— Що: о? — питали у голови.

— А те, що, бачте, він або лає усіх, або звірем дивиться... Усі в його ледачі люде, один він світлий та божий...

— І до всього йому діло є, і все у його не так як слід... і все погано... усі злодії... один він чесний...

— Гм! чесний,— промовляв ніби нехотя голова,— чесний... а чим він лсиве?

— Ну, се звісно чим... пенсією.

— Велика там пенсія! Двісті карб.

— На двох стане...

— Якраз! подивіться ви, як він лсиве! які вина п'є, як дочка одягається... оксамити... шовки, золото... себто то все на ту злиденну пенсію! — роздратовував голова.

— Значить, хабарів налупив на службі.

— Я про се не чув,— відповідав голова,— говорять, що він служив становим, а тут трудно без хабарів. Чув, що в його грошей велика сила.

— Та вже ж коли так розкошує, так видно, що є гроші; тим-то він усіма і гордує.

— Так-от і догордовався, що дочка сидить невістою Христовою... ніхто і не бере...

— Горовенко візьме... чи ж не пара буде? — пускав крізь зуби свою нібито іронію голова.

Пересудам кінця не було. Треба-таки і те сказати, що Галкін залив глупівцям за шкуру сала і не даром вони говорили, що "Галкін без мила голить". Він не вельми-то придержував свій язик і шутками — шутками та так різав правду в очі, що глупівці вельми недолюблювали його.

— Чи ви зроду такий правдивий чоловік? — спитав його якось протопоп.

— Не скажу про те, яким я був як родився, а з тих пір, як зазнаю себе, так все однаковим, тілько що поки служив, так мусив мовчати, як і всі раби...

— То-то, бачте!., отже і вважайте на те, що ви живете поміж людьми, а не між анголами. Люде усюди люде і треба згоджуватись з їх слабостями... Не все ж те переймати, що по воді біжить,— напучував протопоп.

— А чом же не можна сказать слабому чоловікові, що він слабий, і вказати, на що він слабує?

— Коли питають — так і кажіть, а коли вас ніхто не просить лічити, так не шийтесь у лікарі.

— На світі прямим шляхом ні до чого не прийдеш,— вставляв своє слово банкір-ліберал.

— А манівцями якраз у банк прийдеш до самої каси,— різнув Галкін. Банкір замовк, але з того часу став самим злим ворогом Галкіна.

Галкін найбільш не переносив проповіді про компроміси. По його думці, велика частина людського зла і нещастя лежала в компромісах. Вигадуючи компроміси, люде дальш і дальш відходили від моральних ідеалів, без котрих, по думці Галкіна, неможлива ніяка політична свобода. "Нащо злодіям політична воля? В пітьмах, без світла краще, смілій красти". Він стояв на тім, що у сучасній громаді більша потреба чується в моральнім вихованню: "Маємо ми політичні ідеали, а моральних нема і без них навіки будемо рабами".

Не любили глупівці Галкіна, не любив і він їх і не дуже вчащав до їх в гості.

■— Чого ж ви тут живете? — питали у його.

— Треба ж десь жити! Мені зо сімдесят, обридло таборо-вати по-циганськи, треба десь осістись... Я і сів у Глупові; бо тут жити дешево... Коли б у мене була більша пенсія, певно, що не в Глупові я б жив.

З усіх глупівців, котрі перебували за сей час у Галкіна, тілько двом поталанило так, що коли вони сиділи у Галкіна, так Горовенко не збіг у свою хату, а сидів з ними; і потім кожен раз виходив, коли вони приїздили. То були — мировий суддя Василь Лиштва і вчитель з

прогімназії Лука Ганусенко. Дві причини було, котрі притягували до Ганусенка Горовенкову цікавість: раз, самий вид вчителя; а вдруге, Горовенкові здавалось, що Ганусенко закоханий у Наталку. До того ж Ганусенко видавав себе за українофіла, поета, ідеаліста. Чудний був Ганусенко з виду: маленького росту, худощавий, юркий, неначе в'юн, на голові риже рідке кучеряве волосся, маленькі голубі витришко-ваті очі; ніс — наче хто картоплину приліпив. Уся його постать здавалась дітською, наче недоробленою; наче у її чогось недоставало; наче розвій його тіла чогось злякався та і застив, закляк і дальше не пішов. Дивлячись на Ганусенка, не можна було повірити, що йому минуло вже тридцять літ, таким він здавався молодим, наче недолітком.

— Він у нас останній з естетиків і ідеалістів,— сміявся над ним Лиштва.

— А що ж! я не ховаюсь з сим, я гордую тим, що я естетик, ідеаліст, і кажу вам, що коли б в нас було більше естетиків і ідеалістів, то б наше українське питання — го-го! як би вгору пішло! А то що в нас є? Нічогісінько нема: науки нема...

— Зате вчених багато,— піддав Галкін, але Ганусенко не зрозумів сеї іронії і говорив:

— Поезії нема, письменство наше усе в торбочку влізе...

— Зате письменників — так хоч греблю вигатити стане,— знов не втерпів Галкін.

— Де ж ті поети? — гарячився Ганусенко.

— А от хоч би той, що твори його ви до мене приносили! Як його, забув вже. Та ви знаєте його: чим же справді не поет він? Я і досі пам'ятую його "стихи":

На греблі стукіт говіркий,

Десь стогін чути пугачів,

На стежці таємний парубок прудкий

У думах думливих про життя собаче

Захищає співочу струну.

Горовенко і Лиштва покотились з реготу, а Галкін і не всміхнувся; він говорив:

— Чим же се не поезія! Хоч куди! Та у вашого поета є ще краще: забув тілько я у його оті "стихи", що починаються так: "Розпережись, спусти очкур, Іване".

Ганусенко почервонів з досади і промовив:

— Ви все смієтесь! Отак у нас усе! Нема того, щоб піддержати чоловіка, щоб дать йому спосібність розвернути свої крила; ми глузуємо з його.

— Не з його; бог з ним! А з його "поезії",— відповів Галкін.

— Яка б не була поезія, а її треба шанувати, бо вона дар небес...

— Хоч би і про очкур? Ну, вже вибачте, Лука Петрович... нехай хто хоче шанує таку "поезію", а я, грішний чоловік, не з тих, щоб слухати єрунду про очкур.

— Так у нас і вся громада: аби чоловік став підніматися — зараз штовхнемо його в грязюку... Ні, не від теперішніх людей сподіватись

розвою нашого письменства, нашої штуки, нашої науки,— жалкував Ганусенко.— Наші сучасні покоління не мають інших інтересів, крім буржуазних... у буржуазії — які ідеали, крім грошей.

Галкін підскочив.

— Про яку ви, добродію, говорите буржуазію, про нашу чи Західної Європи?

— Все одно: вона всюди одним миром мазана... Горовенко всміхнувся, але приневолив себе мовчати, а Галкін відповів:

— Трохи воно не так; буржуазіям Європі має свою історію, за нею є заслуги; там буржуазія — зросла яко оборонитель, визволитель соціальних прав, а в нас...

— І в нас і там,— перебив його Ганусенко,— капіталіст все одно — егоїст, і годі.

— Тривайте: егоїст він усюди; але в Європі капіталіст чоловік освічений, він грабує, але він і вартує, яке ні єсть, мізерне право чоловіка, права громадського життя, без котрого в Європі люде б не зуміли і дня прожити і без котрого тільки ми одні умієм лшти; бо, вибачте, співаємо або про очкур, або не про людське, а "собаче" лсиття.

— По-моєму,— вмішався Лиштва,— чудно говорити про буржуазію в Росії, де вона у нас?

— Ні, вона є і в нас,— гарячився Ганусенко,— але де її інтереси?

— Видима річ де,— відповів Галкін,— де більш бариша і наживи. Інак воно і не може бути. Наш буржуа у своїй сім'ї страшенний деспот, а в громаді, в соціальному лситті — безсловесний, безотвітний невольник, раб.

— Тим-то і треба його розворушувати...— перебив Ганусенко.

— Поезією про очкур?

Ганусенко розсердився. Наталка се примітила і перевела розмову на інші речі. Горовенко пильно слідив за Наталкою: йому цікаво стало, як вона дивиться на Ганусенка? Чи вона теж кохає його, як і він її?

IV

Наступили різдвяні свята. Глупівці перебували у Галкіна, поздоровляючи його; звичайно, і він віддавав поздоровлення. Пішли вечори, Наталка ні до кого не хотіла їздити.

— Чом се ти, доню, ні до кого? — питав її батько.

— Нездужається мені,— відповідала вона. Старий більш не розпитував, його досвідний погляд зрозумів, яка примха принадила дочку до дому і радів, що вона осілась дома. І коли хто приходив до їх в гості, Наталка вітала ввіжливо, але якось степенно, холодно; не так, як колись. З Ганусенком же перекинеться словом, двома і замовкне. Музика, пісні і книжки стали її щоденною потребою. Особливо подобалось їй, коли не було нікого чужого і вони сиділи собі втрьох і розмовляли. Вона вже не цуралась серйозної розмови з батьком; а навпаки, сама силковалась заводити з ним і Горовенком розмови більш і більш серйозні. Глупів і глупівці якось потроху никли перед нею; неначе вони тонули, зникали повагом і їй не то що не жалко їх було, а навіть цілком байдуже. Вона почула якесь нове, досі не відомо їй життя, і воно здалось їй кращим, ніж те, що минуло.

А Горовенко мучився. "Приказ" не приходив; "мабуть, через те, що не знайдуть вірного случаю; бо по пошті, звісно, не можна". Пробував він знов не один раз братися за роботу своєї історії, але робота падала з рук, не давалася йому; думки якось не слухали, не корилися йому; котрих

йому не треба, ті натовпом лізли в голову, а котрі треба — ті не йдуть, наче замерзли. Посидить він, посидить над своїми матеріалами, погризе перо, кине його і встане з тим, з чим сів. Походить по хаті, зложить в шухлядку матеріали і піде розмовляти з Наталкою. "Се все від того, що я кинувся в воду, не спитавши броду,— думав він,— не треба було мені селитися у Галкіна; не можна писати, коли знаєш, що за стіною у тебе соглядатай сидить... Коли б швидше вилізти звідсіль... від Галкіна... от аби прийшли гроші з редакції, зараз переберусь".— Горовенко ще з Ломакова післав в один столичний вісник велику статтю про економічний сучасний стан України і її народу і сподівався одержать від редакції добрі гроші. Одначе ні грошей, ні відповіді не приходило.

"Може, завтра чи не буде",— думав Горовенко: приходило і проходило завтра так само, як і вчора! Так само він вставав, сідав за роботу, нічого не писав або, написавши учора аркуш, сьогодня перечитував його і рвав або палив; а ввечері ішов слухати пісні і музику Наталки. Вертався в свою хату, присідав до столу, думки сновали в такому хаосі, що він не міг робити: "Ні,— говорив він сам собі,— годі! треба залишити сю роботу до кращого часу, а то тільки себе, мучу; пора постигнути, що над науковою історичною роботою можна працювати тільки з спокійним духом, а коли чоловік зазирнув в безодню життя та напився з тої криниці гіркої трути, як я, такого страждання, тоді можна працювати хіба над публіциетикою, але не над історією. Коли клекотить в душі пімста до ворога, тоді не можна судити і писати про його без пристрасті, не можна тоді говорити спокійно, об'єктивно, держачись одної непохибної істини..."

Став Горовенко примічати, що в його серці ворушиться нове чувство — що він любить Наталку. Се ще більш піддало йому неспокою і тривоги. "Тікать, тікать треба з Глупова, так хоч від Галкіна, з сього дворища, щоб я її не бачив, щоб не чув її голосу! Не дам, не дам я розвитись сьому чувству; треба вирвати його зразу, з корнем! Нічого відкладувати, напишу до Копача, до Харченка, нехай позичать мені гроші, і як тільки пришлють, зараз відсіль виберуся... а поки що, годі по вечорам ходити до Наталки, годі слухати її пісні, годі розмовляти з нею... коли що — збрешу,

що нездужаю". Того ж вечора він взявся писати лист до Копача: написав, вложив в пакет. "Завтра ж віднесу в поліцію,— подумав він.— А чим же ти віддаси? — наче хто спитав його.— Справді, чим я віддам?.. Книжки нехай попродають мої... редакція пришле гроші... Е! Коли б тілько вирваться з Глупова... а як будь,— та зароблю... А не то!.." Думка його зупинилась: на дверях стояла мати! Він глянув — і вперше злякався її; він злякався рідної матері... Бачить він, що вона прийшла до столу, взяла лист його до Копача, вийняла з пакета, прочитала, знов положила, промовила: "Не треба сього",— і зникла. Кілька хвилин Горовенко стояв мов вкопаний, ні живий, ні мертвий, дивлячись на двері услід матері. Далій погляд його упав на стіл, на лист до Копача; він вхопив лист: "Вона не хоче сього",— промовив він голосно і запалив на свічці лист.

На другий день він рішив не виходити увечері з своєї хати, ліг і став читати книжку:

Мені однаково" чи буду

Я жить в Україні, чи ні... 64а

Почувся з-за стіни Наталчин голос. Книжка випала у Горовенка з рук: він дух затаїв, слухаючи сю пісню... Пісня лилась... зирк, на вчорашньому місті знов стоїть мати... знов прийшла до ліжка, взяла його за руку; він чує її мертву холодну руку...

"Не треба сього",— промовила мати і стала повагом виходити. Горовенко дивився услід її і чудне він бачив! Уся хата: стіни, стеля, долівки були оббиті блакитною матерією; замісто свічки стояла квітка-тюльпан з червоною серцевиною всередині; з серцевини виходив туман і повагом застеляв усю хату; туман так згустився, що блакитні стіни стали чорними... Світло потухло... Горовенко закрив очі і почув, що голова у його крутиться, наче що давить на тім'я... йому стало нудно. Він схопився... свічка горіла... Він взяв її і швидше вийшов в залу.

— Що з вами? — спитала Наталка, глянувши на його біле як крейда лице, на його істомлений погляд.— Ви недужі?

— Голова трохи болить...

— Понюхайте отсього ефіру,— сказав Галкін, подаючи йому пляшечку.

Галкін незабаром пішов спати. Наталя лишилась удвох з Горовенком; він сидів і мовчав.

— Та ви нездужаєте справді,— сказала вона,— пішли б спочити...

— Хіба я вам наскучив? — спитав він.

Наталя тілько глянула на його і нічого не відповіла, а потім, помовчавши, сказала:

— Чого ви сьогодня такий журливий?

— Сам не знаю.

— Чи не закохались у кого в Глупові? Горовенко всміхнувся.

— А нуте, давайте сповідатись; може, повеселішає,— сказала Наталя.

— Ні в чому! У мене гріхів нема.

— Та я не про гріхи. Давайте розкажемо своє лсиття.

— Мені і розказувати нічого; ви все знаєте.

— Ні, не все, цікаво б знати, чи ви любили кого? — спитала вона, дивлячись йому в очі пильно, але лукаво.

— Що вам про се сказати? Я любив свою матір так, що в моєму серці не було більш ні для кого міста. Моя любов до неї була така глибока, така міцна, що виганяла з серця, коли часом і западало туди кохання до другого кого...

— А таки западало?

— Доводилось...

— Ну — от про се і розкажіть.

— Та се давня і смішна річ. Літ десять, коли не більше, назад; се в Ломакові було, зустрів я дівчину, дочку одного старого вчителя; здалось мені, що вона якраз підходить до мого ідеалу... Ну і завелись у нас любощі... отсею, знаєте, молодою, дурною любов'ю, що тілько раз так і люблять; сліпо, хоч, може, і блаженно. Любились ми з півроку. Здавалось, помремо — коли не поберемось; аж ось прийшли в Ломаків гусари. Тилсдень-дру-гий, моя люба і одружилась з гусарином; та ще наче на глум упросила мене дружбовати...

— І ви пішли?

— Пішов. Мучився, трохи не плакав на вінчанні... і жаль, і досада брала... Що ж ви думаєте? Через день — наче я її зроду і не знав, де те і кохання ділось... аж самому смішно стало. З тих пір моє серце належало цілком одній матері... Наче в йому повна чаша була налита любов'ю, до самого верху, так що вже там ні одна крапля не помістилась би.

Наталя мовчала, тілько дивилась на Горовенка; але по її погляду видко було, що в голові у неї ходить якась глибока думка. Далій вона спитала:

— Кого ж ви обвинувачуєте за то, що ваша люба проміняла вас на гусарина?

— Нікого, ні її, ні себе; або усіх. Любов, по-моєму, то стежка, котра повинна вести людей до щастя. Яке ж у нас, у рабів, може бути щастя? Ми ще не навчилися поважати чоловіка, шанувати його волю, його бажання бути щасливим. От і розбирайте, хто тут винен?

Ну, тепер за вами черга, розказуйте про себе.

— Наскучить вам слухати...

— Се вже моє діло... Умовились — треба слово додержати.

— Матері своєї я не зазнаю,— почала Наталя.— Себе зазнаю з дев'яти літ. Татусь мій був судовиком: не знаю, чому йому не таланила служба; літ двадцять сидів він все на одному місті; давали йому хрести, чини, аж поти, поки не дали такого чину, з яким мусив він залишити службу. Зі мною ніколи йому за службою було видатися; доглядала мене до дванадцяти літ проста нянька, проста селяночка. Росла я без товариства і до десяти літ не вміла і слова інак промовити, як по-українськи. На десятому літі мене стали вчить; ходив вчитель, і сей інак не говорив ні зі мною, ні з татусем, як по-українськи. Через два роки батько взяв до мене бонну, німкеню, і віддав в гімназію. Походила, може, з рік чи що; татусь вийшов в одставку, пенсію йому дали таку, що з нею можна жити тілько в такому місті, як Глупів... От ми і переїхали сюди... Тут ще рік походила я до прогімназії... на тім і скінчилась моя освіта — що більш знаю, так або з книжок, або від татуся.

— А хто ж вас музиці вчив?

— Почала німкеня, а отут, у Глупові, брали вчителя: два роки ходив, а потім сказав, що я вже краще його знаю грати, кинув... я сама потім доучувалась. От і все... самі бачите, як живемо: аби день до вечора.

Тягтись нам за багатирями глупів-ськими ні з чого. Про запас татусь нічогісінько не назбирав: чи не вмів, чи не хотів, чи ні з чого було — про се не знаю; знаю, що плату за службу він брав невелику і з неї багацько гатив на книжки... Не знаю, чим би спогадати мені свою першу молодість!.. Татусь мене любить, тілько якось по-своєму; ніколи я не чула від його лихого слова, не бачила докірливого погляду; хоч часто бачила його сердитого, суворого... Йому не подобалось, що я часто не сиділа дома, гостьовала... але ж — судіть самі,— що мені було робити? Сидиш було дома, нудишся... Коли б не книжки, нудьга загризла б мене; може б, завела кудись далеко... в таке місто, що цур його і казати... Книжки спасли мене, але ж книжки не живі люде! І від книжок не легко мені було: книжки будили в душі боротьбу, піднімали бажання іншого життя; вони забирали усі мої сили, усі мої гадки, мрії. Начитаєшся, нагадаєшся почнеш наче очунювати і чуєш, ніби ти в чаду; чуєш — жадобу, потребу щастя і любові, потребу, котрої нема сили вдовольнити, котра мучить тебе. Любити, любити і щоб тебе любили — от яку основу життя виносила я з книжок. Любов вславлялась всюди, що я читала; любов ставилась (так я розуміла тоді) яко самий найвищий закон, котрим жили люде — того життя, яким я впивалася з книжок. Але хіба те життя було моїм життям? Ні, у тім житті не було моєї частки, я не жила тим життям, я тілько мріла їм. Ся думка сердила мене, дратовала, доводила часом до злості. Часом мені заздрило навіть на татуся: люблю я його щиро, а все-таки заздрила. Заздрість шептала мені: "Він жив, він любив, він знав радощі, а в мене нічогісінько!" Округ мене пустиня, в котрій мені тісно, душно; от-от задушусь, мов у теплі, і я бігла з дому у Глупів, гостьовала у глупівців. З кожним роком більш і більш давила мене, гнітила отся пустиня, часом здавалось, що я замерзла, одеревіла, вмерла, і сама дивилась на свої похорони. Тяжке життя було... а далій ще погіршало. Минуло мені двадцять два роки... ніхто мене не сватав. Мені, дурній, здалося тоді, що за се на мене татусь косо дивиться, дивлячись, як я марнію, як улітає його надія добути зятя. Мені здалось, що я повинна вийти заміж. Але заміж коли іти, так іти кохаючи, я хотіла кохати, я бажала, щоб і мене кохали. Я не хочу, не хотіла вмерти, не спізнавши любові; а замужество без щирої, глибокої любові, по-моєму, смерть. "Хто ж винен, що я досі нікого не полюбила?" — питала я саму себе. Сама я,

бо я ні до кого ще і досі, ні разу не обернулась з ласкою, з ніжним дівоцьким привітом.

З ким доводилось стрічатись, показалось мені, що я держала себе гордо, холодно; ніби біля мене були не такі ж живі люде, як я сама, а якісь, не то дерев'яні, кукли; не то хоч і люде, та без душі, без серця, не такі, яких я бачила в книжках... От не гордуй я, гадалось мені, може б, і мене покохали досі... Може б... Але тут уставало друге питання: чи є в мене хоч що-небудь таке, за що б можна мене полюбити? Не молода вже я справді, з "дівочих" літ виросла, але ж хіба мої літа вже такі старі, що не можна і любити мене? Сама я добре знаю, що я не красавиця (Горовенко поглядів на її і довго не зводив очей з неї), але ж знаю і те, що я не машкара яка... А що до душі, до серця — сама знов знаю, що вони не злі. Освіта моя не велика, правда, та задля Глупова і її вволі буде... От і вдарилась я шукати жениха... І дивне диво! Як я не неволила себе, до нікого з глупівців не лежало моє серце! А літа минали... Що ж ви думаєте, торік вподобався мені такий чоловік, що тепер аж бридко згадати... Я закохалась!.. Вгадайте в кого?

— Трудно... та я тут нікого і не знаю.

— Ні, ви його знаєте...

— Чи вже ж таки в Ганусенка?

— Вгадали...

— А він? — спитав Горовенко якимсь зляканим поглядом.

— Він... він посватався... я одмовила.

— Чудно,— промовив Горовенко, і в очах його блиснув промінь веселості.

— Ні, не чудно, бо я тілько один день кохала його так, що в той день він був для мене і богом, і батьком, усім на світі... Я тоді не знала, чи він кохає мене, чи ні... На другий день я почала розбирати Ганусенка... на третій... Та що і казати... Став він мені смішним... Тим і скінчилось наше кохання...

— Давно він сватав вас?

— Ні, нещодавно. Ви вже були у Глухові. Горовенко глянув у вікно:

— Еге! вже світ надворі... забалакались ми...

— І не зчулись, коли і ніч минула.

Вони розійшлись, і кожний думав свою думку.

"От кого я люблю, так люблю! — думала Наталя.— Яка б я була щаслива, коли б він мене полюбив... От се той чоловік, про яких я читала..." — і вона заснула повна мрії, повна надії...

"Пропащий я чоловік,— думав Горовенко,— що я діятиму? Вибрати чувство, заказати серцю не любити, нема сили... тягне до неї... чувство бере розум... а втекти від неї — куди? У Глу-пів — даремна річ... вернусь... коли б куди далеко, далеко... так з чим же? Але і так не можна жити? До чого воно дійде? Сам себе мучитиму, тілько... що, коли б вона мене кохала, так де! Нічого і сподіватись на се... Та хіба мені тепер можна про любощі дбати? Хіба се моя задача?.. Ні! ні! я повинен кріпитися. Мушу боротися... нехай серце горить, перегорить, попеліє; чувство не вічне; розум переживе його... Трудна річ таке бороття, але ж і я не парубок... волосся посивіло".

V

Скоро якось послі свят приїхав до Галкіна Лиштва обідати і посмаковати настоянки. Після чарки, другої він розказав, що бачився сьогодні з ісправником і чув від його, що прийшла якась нова бумага про Горовенка. У Наталі серце то тьохкало, то завмирало.

— Може, ослобонили? — сказав Галкін.

— Де там! Може, чи не дальш куди засилають,— відповів Горовенко.

Наталя поблідла.

— Може, ще і прибіжить сьогодня,— сказав Галкін.

— Ні, я питав: каже завтра, а то і послізавтра.

— Коли так, так мусить бути пусте щось,— промовив Галкін.

— А я думаю навпаки,— озвався Горовенко,— певно, що дальше кудись зашлють; тим він і не іде до мене зараз, щоб спершу усе приготовити, а тоді приїде, скаже: сідайте, коні вам готові, і годі...

— Сього не може бути! — вирвалось з Наталчиних грудей мимо її волі.

Лиштва глянув на її, а Галкін зрозумів, від чого у його дочки вирвалися ті слова.

— Цить,— промовив він,— но так нічого вгадувати, а ось, пообідавши, ми з Василем Федоровичем поїдемо у Глупів, він підведе мене до ісправника, а я в його усе розпитаю. Таїться він не стане.

Стемніло. Горовенко сидів в своїй хаті, перебирав "на всякий случай" папери в шухлядці і думав: "Було б не гірше, коли б куди мене відсіль заслали, хоч би в який там Челябінськ абощо. Разом би відрізав усе.,.

Коли т р е .6 а буде, все одно і в Челябінську, як і в Глупові, не вдержать мене... аби тільки приказ, аби звеліли іти... а переїзд теперечки з Глупова відірвав би мене від Наталки; вже що б там не було, а легше, швидше загоїться рана, коли я щодня не буду розвереджувати її. Рипнули двері, ввійшла Наталка. Горовенко пішов до неї навстрічу: він здиво-вався, сього ніколи не було, щоб вона заходила до його в кімнату.

— Вибачте,— промовила вона,— може, я помішала вам?

— Ні, ні... нічого... я нічого не робив...

— Я на годиночку. Мені треба щось сказати вам... я маю до вас велике і важке діло.

Горовенко не знав, що і подумати і спитав:

— Діло? До мене?

— До вас...— відповіла вона, дивлячись на долівку,— у мене просьба є до вас. чи ви не відмовите, чого проситиму? — Вона глянула йому в очі.— Не відмовите, кажіть?

"Чого вона може просити у мене?" — дивувався Горовенко.

— Коли від мене залежить, так не відмовлю.

— Від вас, цілком від вас... тільки від вас, більш ні від кого... так не відмовите? — в довгому погляді її видно було і прохання, і бажання, і надію, і страх, і молитву.

— Кажіть що? Що від мене — я усе, усе зроблю, аби в моїй силі було.

— Я мушу просити... я не можу не просити вас...— Слова якось не ішли у неї з уст... груди ЇЇ високо піднімались, наче вона видавлювала з них слова.— Ви, може, здивуєтесь, чого я попрошу... але я не можу, інак... мене душить... отут,— вона вказала на серце... голос її дрижав, лице поблідло. "Що з нею?" — подумав Горовенко і промовив:

— Ви стривожені чимсь? Сядьте отут, заспокойтесь, розкажіть мені спокійно... Я клянуся зробити задля вас усе... усе... що скажете...

Наталка заридала.

— Боже! чого ж ви плачете? — говорив Юрко.-^— Заспокойтесь... не плачте.

— Е!.. — промовила вона, махнувши хусточкою.— Що буде, те буде... справді, сі сльози не в пору... де вони взялися?..— Вона швидше, якось нервово витерла сльози, оборудовала сама собою і, взявши Горовенка за руку, сказала.— Ніколи і не треба говорити вам передмови... коли вам чудно покажеться те, що я скажу,— ви тілько не смійтесь... не ображайте мене...— Горовенко хотів щось говорити.— Тривайте, цитьте, не перебивайте, а то я ніколи не скажу... мені трудно застановлюватись... швидше треба все сказати... коли вас зашлють куди з Глухова — чи згодитесь, щоб я за вами їхала туди...

— Ви? за мною? Наталю? чого?

— Я, я... за вами... хоч на край світа... чого?., чого?.. Господи! та того,... того, що без вас мені не жити... того, що я вас люблю...

Розум потух у Горовенка... в очах у його потемніло...

— Що ж... кажіть? Згодитесь?..

— Наталю! Наталю! чи ви подумали про се?

— Що ж тут думати, Юрасю? Я твоя, твоя! Без тебе я не можу жити...

Вона кинулась до його на шию і кріпко обвила її своїми руками.

— Я твоя тілом і душею чи навік, чи на годину, чи тільки на отсю одну хвилину.

Горовенко нічого не бачив, нічого не чув, він тільки вп'явся устами в Наталчині уста і, заплющивши очі, цілував її. Він чув якесь нове лсиття; він впав у те небесне раювання, коли увесь світ з його людьми, неправдою, болотом, самосиллям і утисками щезає, провалюється в якусь безодню; а над усім організмом чоловіка орудує м'яке, тихе чувство задовольнення, раювання і чоловік увесь піддається сьому новому чувству і боїться, щоб воно не скінчилося... Жалко йому розлучитися з сим раюванням... Іноді так жалко буває нам прокинутись після сну, в котрому ми перелоіли ясні, чудові години!.. Горовенко забув увесь світ, він жив тілько сією годиною; він забув чи не знав, що такі години купуються дорогою ціною: за одну таку годину доводиться перелсивати довгі роки негоди, роки журливі а тяжкі. Він тихо, пильно водив свій гарячий погляд на рожейому лиці Наталі, наче хотів завчити, добре запримітити кожну чергку сього лиця, кожен вираз його — кожен промінь сяєва її очей. Наче він боявся, що такого лиця він ніколи вдруге не бачитиме, і силковався навіки залишити в своїй пам'яті милий, дорогий образ сього лиця, яким воно є тепер, в отсю святу, неземну годину неземного життя... І Наталя дивилась на його, і вій їй здавався якимсь другим, не тим звичайним, а кращим. Обидвоє вони дивились не червоніючи, не соромлячись: щось незвичайне, міцне обгорнуло їх; наче вони вперше зустрілись і кожен держався кріпко один за другого, боячись, щоб ся "перша" стріча не сталася останньою. Вони зрозуміли, чули, як їх душі переливалися одна в другу... їм здавалось, що вони — не вони, що янголи з неба; що се не Горовенко і Галківна зру-шають вечірну тишу кімнати своїми поцілунками, а що се пісня янголів, небесна музика, а вони її слухають, не наслухаються.

Минуло кілька годин такого раювання... В вікно дивився місяць, зорі... Наталка глянула на їх і перша заговорила:

— Юрасю! вони дивились на нас... вони наші свідки... вони розмовляють про нас...

Надворі заскрипіли сани. Наталя прожогом вискочила на рундук, підбігла до саней і, не даючи Галкіну вилізти з них, питала:

— А що, татусю! що? засилають його?

— Ні, ні... добрі вісті.

— Ослобонили?

— Де там! Від губернатора прийшли якісь гроші Горовенкові, от і усе...

— Слава тобі господи! І я ж вам, татусю, скажу добрі вісті: я люблю Юрася, він мене любить... ми любимось і поберемось...

Вона швидко поціловала батька в сиву бороду і стрілою понеслася до Горовенка, вона вже не чула, як Галкін відповів услід їй:

— Я се давно, доню, бачу і знаю, що ви любитесь. Наталя вбігла в кімнату Горовенка, взяла його лице в обидві руки, поціловала і швидко проговорила:

— Нікуди тебе не засилають, Юрасю! Гроші тобі якісь прийшли... Я сказала татові усе... що ми любимось, чуєш? — вона знов поціловала його і вибігла з хати. Вона в сю годину походила на малу дитину, котрій подаровано нову іграшку.

— Татусю, татусю! швидше роздягайтесь та ідіть сюди,— і Наталя потягла за руку Галкіна до Горовенка.

— Ну, кажіть тепер, чи подобається вам такий зять? Подобається?

— Кращого і не сподівався...

— Так благословіть же нас.

Галкін глянув на неї і на Горовенка. Останній стояв наче вкопаний і мовчав.

— Чого ж ти, Юрасю, мовчиш? — говорила Наталя.

— Щастя не дає говорити,— збрехав Горовенко: справді його душила думка, що він ще гірше затяг петлю.

Галкін розповів йому, що ісправник одержав від губернатора триста п'ятдесят карбованців, котрі прийшли в Ломаків з редакції, а з Ломакова переслали їх до Н. губернатора, сей же переслав до глупівського ісправника, щоби віддав їх Горовенкові. "Що ж от я тепер натворив,— думав Горовенко,— тепер гроші є, тепер би можна перебратись від Галкіна на другу кватиру та, втихомирячись трошки, взяться б за роботу, а я якраз в сю годину взяв та й пришив себе... гвіздком прибив до отсього міста! Як же тепер? Хіба, взявши гроші, та ноги на плечі з Глупова? Але куди? За чим? Та й як же, не спитавшись там? Але я віддав їм усього себе, сказав, що вони не звеліли б, куди б не послали, а я завсігди готов... а тут вони кинуться до мене, а мене в Глупові нема... але ж хіба не можна звістити їх, де я... в Глупові у їх діла нема..." А в друге ухо хтось йому шептав: "А Наталя? Як же з нею? Нащо ж ти цілував її?.. Хіба тобі не жалко її покинуть? Хіба чесно буде так? Хіба не підло буде втекти, не сказавши їй ні слова? Вона просила тебе взяти її з собою на край світа, в заслання; вона ради тебе готова була обректи себе на тяжке життя десь на півночі, в неволі і не як дружина вінчана, а як

полюбовниця. Вона віддавала себе на наругу людям, на глум, на сміх; вона для тебе жертвовала усім, усім на світі; вона саму себе віддала тобі; і поїхавши з тобою твоєю полюбовницею — виставила б на глум і на сміховище сиву голову свого батька!.. А ти?! Погадай про се".

Горовенко стис обома руками свою голову.

— Благословіть же нас, тату! — говорила Наталя. Горовенко притис до себе старого Галкіна і не міг ні слова

промовити. Галкін зложив нахрест руки і перехрестив ними дочку і Горовенка.

— Чи будете ж ви щасливі? — спитав Галкін.

— Коли беремося, так сподіваємось на щастя...— відповіла Наталя.

— Добре, коли так... дай боже, дай боже, Ьам щастя... Але ж, коли, крий боже, постигне вас яке нещастя, не виноватые мене...

— Ні, ні не вовік, татусю,— відповіла Наталя, впиваючись в старе чоло. — Коли ж ми звінчаємось? — спитала вона.

— Про мене, хоч зараз, хоч завтра, хоч ніколи; не всі ж ті вінчаються, що вірненько кохаються,— відповів Галкін.

— А ти, Юрасю! як? — допитувалась Наталя, переходячи від батька до його: вона уся тепер була одні нерви, одно чувство.

— Як ти, так і я,— відповів Юрко і сам собі подумав: "Чи не помилявся я часом, гадаючи, що Галкін шпигун? Чи може ж такий шпигуном бути чоловік, котрий має такий погляд на вінчання? Чудний для мене чоловік отсей Галкін... ніяк не розкушу я його".

Лишившись удвох з Горовенком, Галкін помовчав кілька хвилин, а потім обізвався до його:

— Юрій Олександрович! ви спати ще не хочете?

— Ні!., я не засну...

— Так ось послухайте мене, що я вам розкажу. Берете ви Наталку... берете тим, що любите... тим, що вона вас любить, а чи знаєте, чию ви дочку берете?..

— Як чию? Вашу...

— Мою, то мою... та не знаєте, хто я такий? Горовенко ще більш здивувався.

— Думаєте, що я Галкін, якийсь там судовик... а може, що і гірш думали? Так?

— Так,— відповів тихо Горовенко, не зводячи з його очей.

— От же ні, я не Галкін! А хто я такий — сього навіть і Наталка не знає, сього я нікому не казав, се моя велика тайна!.. Не хочу я нести її з собою в могилу, але не хочу і благовістити її на увесь світ... Як велика ся тайна, судіть з того, що я рідній дочці не говорив про неї, нікому в світі не говорив, а вам скажу... тільки вам, бо вас вважаю яко чоловіка чесного... яко товариша по долі, по засланню.— Горовенко увесь обернувся в слух, в увагу.— Слухайте ж: я родом з Київщини, з Канівського повіту, син українського попа-уніата, я не Олександер Галкін, а Роман Натальський! Я студент Віленського університету, лікар колись був, доктор медицини...

Горовенко слухав і ухам своїм не вірив, тільки гадав: "А я думав... що я думав про його... як я ображав його... коли б він знав про те..."

— Я був молодим парубком, як почалось польське повстання 65... я пішов у польську армію лікарем; я хотів служити не шляхетській Польщі, а тим нещасним мученикам, раненим за волю... мене тягла туди невідступна сила... під дощем куль я перев'язував рани, носив ранених... Штурмовали Прагу 6б. Я забув про штурм, я тільки пильнував над раненими і так запиль-новався, одрізуючи у одного солдата руку, що не зчувся, коли той штурм скінчився... я бантував руку, як почув, що мене мов довбнею хватило щось по голові... я впав... кілька хвилин я пролежав без чувства. Тілько що підвівся, дивлюсь — коло мене стоїть донець та як утне мене вдруге нагайкою по голові, я повалився як сніп!.. Що було далій, і досі не знаю... Очуняв я — дивлюсь — яв тюрмі... Нас тут валялося на брудній долівці чоловік п'ятдесят. Мене судили і засудили на п'ятнадцять літ у каторгу... повезли... В Персії я занедужав, мене положили в больницю... Лікарем був там тогді поляк Кияковський... Тут я вмер... Розумієте: Роман Натальський вмер... його поховали... Я став канцелярським судовиком, одставним урядником Олександром Захаровичем Галкіним...

Горовенко схватив руку його, горячо поціловав і промовив:

— Простіть мене, простіть!.. Я думав... бридко вимовити...

— Що ісправник підсогласив мене назирати над вами? — перебив його Галкін.

— Еге,— тихо відповів Горовенко.

— Се нічого — слухайте далій. В Персії добрі люде вирядили мене, я подався в Петербург; тут помогли мені вступити на службу в канцелярію міністра внутренніх діл. Петербурзьке болото стало обзиватись на моєму здоров'ю, я перепросився на службу в Херсон, потім перевели мене в Ригу, відсіля в Харків. Тут зустрівся я з одною німкенею, сподобалась вона мені; ми побрались... Бог нам дав дочку... На спомин своєї на-стоящої фамілії я нарік її Наталею... Останнє все ви знаєте, Наталя,

певно, розказувала вам... У Глупові я осівся тим, що тут не дорого жити і вельми сподобався мені ваш хутор: я такого міста довго шукав, щоб у тиші з природою дожити віку... Тепер ви розумієте все... розумієте і мою прихильність до вас, та так би я обернувся і до всякого засланця... От вам моя сповідь: сховайте її на саму глубину душі. Сеї сповіді ніхто, ніх-< то не чув від мене, кромі вас, і ніхто не вчує більше... Тепер же ще от що. Я добре розумію жадання і задачі ваш і... Не думайте, що ніщо сучасне мене не інтересує, гляньте... се до вас. се ще вчора я одержав, та не знав, з якого боку краще підступити до вас.— Галкін подав Горовенкові листок: се був давно сподіваний "приказ". В "приказі" стояло, щоб Горовенко сидів у Глупові і ждав чоловіка, котрий привезе йому ро-> боту...

Нові чувства, нові думки обхопили Горовенка — "Та чи не во сні се все я бачу?" — думав він.

— Бачте, який я шпигун,— сказав сміючись Галкін,— бачте, що ми одного поля ягоди; тілько, що з мене така вже ягода, як гнила ріпа... Та, здається, в мої літа з мене не можна більш нічого і вимагати! Як умію, так і сію.— Помовчавши, Галкін знов заговорив.— Я правду сказав Наталці', що кращого, як ви, я собі зятя не бажаю... Дай боже, щоб вона зробила вас щасливим.. Тілько про одно, мабуть, недобре ви погадали: чи не зв'яжете ви собі рук? — Горовенко мовчав.-^ Але,—^промовив Галкін,— Наталка знає, що у людей єсть обов'язки, вищі чувства до женщини. Наталка, не скажу я, що патріотка, але не стане вам поперек дороги.

Довго ще, довго Горовенко і Натальський розмовляли між собою про минувшину, про сучасне життя і вгадували буду-щину, судячи по минувшині...

VI

Через тиждень Горовенко звінчався з Наталею: весілля відбулось тихо, без бучності, без пишності. Горовенко став далеко спокійній; дістав

знов свої папери, матеріали, прийнявся за роботу. Не страх за шпигунство Галкіна, ні сподівання "приказа" вже не триволоіли його; жінчина любов, тихі, розумні розмови з тестем наче бальзам спокою вливались в його серце... Робота пішла, хоч і не так бистро, як би він хотів, але все-таки йшла. Наталка чула себе щасливою.

Тим часом вибух взрив у Зимньому дворці в Петербурзіб7; за тим стріляння у міністра Лоріс-Мелікова і повішення Мло-децького , а в Києві суд знов засудив на шибеницю аж трьох; двох повісили, третього, Арсенія Богуславського, помиловали. Реакція і паніка царювали скрізь по Росії, рикошетом обізвалися і в сонному Глупові.

Засуджений тепер на шибеницю попович Арсеній Богуслав-ський вчащав колись до декотрих з київських українофілів: як вирік йому суд приговор на шибеницю, Богуславський впав в ноги жандармам, став каятися і присягатись сказати "усе, що він знає". Знав він мало — просто нічого не знав, а може, і нічого було знати. Богуславського посадили писати свою сповідь — донос. І почав він в свою нечестиву грамотку записувати усякого, кого вважав за українофіла, кого стрічав в українофілів!.. Чиє лоїття згадав, те і промовляв його гадючий язик, те і писала його юдина рука.... І написала вона цілу сотню імен і між ними ім'я Горовенка... Сього доволі було, щоб з Києва написали у Глупів до ісправника, щоб потрусили Горовенка.

Довелося Горовенкові вдруге винести знайому вже колотнечу, знайому наругу чоловіка і його домашнього кубла. На сей раз Горовенкові нерви видержали себе лучче; хоч трусениця пожерла усі його матеріали, що збирав задля своєї історії. Ісправнику не було написано, чого він мусить шукати, трусячи Горовенка: "отобрать все, что окажется противозаконным",— стояло у київському приказі. Пухно, чоловік з університетською освітою, не довго ламав свою освічену голову над питанням, що "протизаконне", а що ні! Він забрав усі Горовенкові папери і відіслав у Київ. "Нехай вже там розбирають,— говорив він,— а мені тут ніколи возитися над усякою дурницею, у мене і свого діла доволі, ось поки",— він проводив пучкою по шиї під бородою.

— Дурні ми, дурні з тобою,— говорив Натальський зятеві,— що б було усі твої папери держати у мене в кабінеті.

— Хто ж його сподізався на його трусеницю... а ще більш, хто б його сподівався, що заберуть "яко протизаконне" виписки і вирізки з цензурованих книжок і часописей або з архівних документів.

— Жаль, великий жаль...

— Як не жаль, кілько-то літ я збирав, а тепер все пропало. От життя!

— Юрасю любий! ти вельми стривожився,— заспокоювала його Наталя,— спочинь, втихомирся.

— Легко тобі сказати: втихомирся, та не легко мені се зробити,— відповів Горовенко.— Як його втихомиритися? Як його примиритися? Як його жити? Таке життя викликує в моїй душі не апатію, а ненависть... помсту... сліпу, може, нерозумну, але справедливу. Добре б помиритися, добре б сідати, коли б я бачив, що хоч десь далеко, далеко дніє, займається на мирний, спокійний світ, а не на бурю... коли б я бачив, що наша "інтелігентна" громада ворушиться, хоче жити своїм життям, а то!.. Я б втихомирився, коли б я бачив, що мої вимагання не сходяться з громадськими, що я мушу щось спустити, уступити і якось підладиться до громадського життя... Коли б... коли б... Гляньте, що діється: громада не живе, а тліє, гниє, наче колода в багні, у неї нема, вона не заявила ніяких своїх вимагань... До чого би тут можна примиритися, з чим примиритися, з чим погодитися, чим затихомиритися?..

Наталя не знала, що відповідати, і мовчала: вона бачила, що в політичних питаннях вона мало що розуміє, і вслухувалась і вдумувалася в спірки і розмови чоловіка з батьком.

Життя Горовенкове пішло собі спокійно, тихо; тільки у Юрковій душі не було спокою, але про се він мовчав; він не любив ділитися своїм лихом;

один тільки батьківський погляд старого Галкіна догадувався, що діється в душі його зятя.

Прийшла весна 1880 року — і розпустився своєю пишною красою Горовенків сад! Природа після довгої, холодної зими ожила і звала чоловіка до себе на роботу. Знайшлась робота і Горовенкові: він зрадів; він щодня нарівні з тилсневими наймитами рано вставав і виходив на роботу; копав город, садив, бороновав, підчищав дерева, вирізував сушняк, чистив доріжки, копав грядки на квітки. Приходив снідати — вставала його люба Наталя... Після снідання вона, упоравшись по своєму хатньому ділу, виходила до його в сад і помагала йому коло квіток; сіяла їх, пересаджувала. Старий Натальський і собі не відставав від дітей: там копне заступом, там підріже суху гіллю, там обмаже деревину... Прийдуть до обіду:

— Не той вже я став, дітки!.. Здоров'я нема... от, от — кавкну...

А ввечері іде у їх друга рада:

— Як би то добре було отут завести ремісничу школу! Ти б учив школярів наукам; Наталя вчила б дівчат шити, а я б господарював... Е! та се мрія...

— Треба попробувати, треба переговорити з земцями,— відповідав Юрко.

— Даремна річ — тепер і говорити з ними про се діло... тепер їм і без того всюди верзеться соціалізм, а у хуторі Горовенка ^г— по-їхньому, у самому гнізді соціалізму, щоб завести школу та ще, щоб ти вчителював!., ба! Та вони при одній гадці про се перелякаються!.. З такими мертвими людьми нічого і говорити. Тривай, восени вибори, може, нових виберуть, не таких полохливих, не таких тупоголових.

Пройшла весна. Затихли вішання... Реакція починала ніби затихати; в печаті стало інколи прокидатися живе слово.

— Ти б написав, Юрасю,— радив Горовенкові тесть,— до Лоріса лист; може б, він визволив тебе з-під надзору.

— А що про се там скажуть?

— Скажуть, що ти добре зробив; бо коли будеш вільний чоловік, їм же від тебе більше користі буде.

— Справді так, треба написати.

Горовенко сів увечері сочиняти лист до міністра: не давалося йому то "сочинєніє"; напише раз, прочитає, ні, не годиться; порве, пише вдруге, знов погано. "Виходить все, наче я чого випрошую! — думав Горовенко.— Так не слід, се якось по-ла-кейськи... просити мені нічого, ні за що... вони мене двічі осоромили; двічі зробили наругу; вкрали здоров'я, працю, заграбили місто моє, вбили мою матір, і я ж тце мушу у їх просити... Винитися... За що? В чому я був винний?" — Горовенко кинув перо, розірвав третій лист і сів, підпершись в коліна обома руками... Через кілька хвилин йому показалось, що в хаті димно; він підняв голову: на стінах, на стелі, на столі — скрізь бачив він якісь червоні, наче кроваві плями; він підійшов до столу, щоб роздивитися пляму, а біля столу стояла мати.

— Мамо! — тихесенько промовив Горовенко.— Се ви?

Мати мовчала. Він спитав удруге, відповіді не було; він ступив до неї близш... мати зникла. Горовенкові стало холодно; він швидше потушив свічку і пішов в залу.

— Написав вже? — спитала жінка.

— Ні, тричі писав і тричі рвав; ніяк не напишу, не зумію.

— Де-таки не зумієш,— відповіла Наталя,— просто не хочеш...

— Не хочу, кажеш ти? — Горовенка так боляче кольнуло в серце, що він не всидів на своєму місті.— Не хочу, я не хочу... ти не подумавши се сказала.

Натальський, дивлячись збоку, зрозумів, як отеє слово вразило Горовенка. Бажаючи швидше потушити пожежу, котрої дочка не примічала, він сказав:

— І я розумію, що справді він не може: чоловік зроду не писав канцелярських листів. Се особа наука... я на їй зуби приїв... сяду, так зразу напишу... хочете?

— Напишіть, татусю! — сказав Юрко.— Я підпишу, аби, знаєте, не було того мерзенного лакейства...

— Не вчи, знаю,— з сим словом він пішов в кабінет. Не минуло і півгодини, як Натальський вернувся з готовим листом до міністра.

— Слухай, Юрасю! — він прочитав лист.— Чи годиться, чи ні?

— Давайте, зараз підпишу.

— Треба ж переписати.

Вранці Горовенко відніс той лист до ісправника; сей прочитав, запечатав і відіслав на пошту.

Пішли у Горовенка нові сподівання... Наталя спала і бачила тільки те, чого їй бажалося. "От ослобонять Юрка; зараз поїдемо в Київ... Я зроду не була в Києві... Там опера є; я зроду не була в опері... коли б швидше".

VII

На Семена в Глупові становиться ярмарок. В сю пору Глу-пів олсиває тижнів на два, за котрі у Глупові силкуються навеселиться, находиться, награться на цілий рік, так щоб стало чим споминати ярмарок до другого, до нового. Більш ніж за тиждень до ярмарку, зараз послі першої Пречистої показувались вже перші ознаки, що підходить ярмарковий час. Жидки незвичайно вертілись по місту, будуючи на майдані ятки і балагани. Приїздили бердичівські балагули, намощені до полудрабків ящиками з "красним" товаром, переправленим контрабандою з Бродів у Радзивилівб9; з "самоновішими" модами, що торік не спродали паризькі модниці; поверх полудрабків балагули привозили натовп жидків-факторів, перекупщиків і всяких інших "посередників" і мішуресів, без котрих ніяк не вміє ні купити, ні продати ні один український пан; без сих пиявок ще і досі навіть люде освічені не вміють ні збути плодів своєї праці, ні роздобути матеріалу для своєї праці. А що вже до позички грошей, так тут і гадати нічого! Ся річ у нас зроду без жида не обходиться. Коли не сам лсид дає в позичку гроші, так він знає, в кого їх можна позичити.

Ні в одного народу немає такого гострого понюху на гроші, як у жидів.

Темна аж чорна будівля невеличкого дерев'яного глупів-ського театру цілий рік стояла замкнута, забита, була пристановищем галок і пугачів; послі Пречистої її відбивали, відчиняли двері, провітрювали, щоб не воняло цвіллю і гниллю, а на самого Семена входила в сей "храм" сама господарка його, пані Мельпомена70, в образі глупівських охотників і охотниць до театру.

На сей рік головиха заходилася спорудити на ярмарковий час кілька спектаклів з охотників.

— Чи пійде ж то тепер Горовенчиха до нашого гурту? — радилась головиха з. банкіровою дочкою.

— Чом же їй не йти? А коли і не схоче, і без неї обійдемось.

— То-то що ні; без неї трудно... я вибрала такі пієси, де багацько співів, а хто в нас краще Горовенчихи співатиме?

— Се правда, та вже ж ради її, щоб спектаклів не було!.. Сього не можна; краще пієси перемінити.

— Ні, сього вже не можна: я, бачте, вибрала такі патріотичні, підходящі до нашого часу...

— А нуте які?

— "Ямщики", "Матрос", "Ворона в павлиньих перьях" 71, знаєте?

— Знаю, гарні, але як же з Горовенчихою?

— Треба просити.

Головиха їхала до Горовенчихи. Випало так, що якраз на той час ні Горовенка, ні Галкіна не було дома. Наталя сиділа одна. Головиха не довго її благала; вона згодилась.

— Юрасю! ти знаєш, що на Семена у нас ярмарок? — говорила Наталя своєму чоловікові, як він вернувся додому.

— Чув.

— Може, чув, що і спектаклі будуть, гратимуть охотники.

— Про се не чув.

— Ти нічого не скажеш, як я до них пристану?

— Не радив би я.

— А я вже слово дала, приїздила прохати головиха; ніяково було відмовити.

— Коли слово дала, так нащо ж у мене питати,— промовив Горовенко; в голосі його чутно було ноту досади.

— Завтра у нас перша репетиція.

— От як!

— Я гратиму в "Ямщиках". Горовенко скривився і нічого не сказав.

На репетицію з'їхалось доволі людей і між ними Ганусенко. Горовенко не хотів бути з гістьми і ще до приїзду їх зійшов в сад. Репетиція скінчилась, гості пішли проходиться в саду.

— От ви де! — промовив Ганусенко, підходячи до сосни, під котрою лежав Горовенко.

"І тут знайшли",— подумав Горовенко; швидше встав, поздоровився з гістьми і сказав:

— Я умисне пішов з хати, щоб не мішати; мені здається, зайвий чоловік — завсігди мішає.

— Ви ніколи не можете бути зайвим у нашій громаді,— сказала головиха.

— Ви ще пользу б нам зробили, порадили б нас,— вставив своє слово Ганусенко.

— Яка вже моя рада! Я зроду не грав на сцені.

— А як гратиме Наталя Олександровна! — заговорив Ганусенко.— Просто і сказати не можна, яка вона артистка! Задивишся на неї, хоч не схочеш.

Горовенкові не подобалося, що Ганусенко хвалить його жінку.

Головиха прийнялася дяковати Горовенка і Наталю і вихваляти її гру, її голос:

— Усе місто дякуватиме їй за ті години, що проведуть у театрі; та і діло добре зробила. Ви знаєте,— спитала вона у Наталі,— куди ми повернемо ті гроші, що зберемо з спектаклів?

— Ні, я про се і байдуже.

— Віддамо ісправникові, щоб найняв більш поліціантів: сих що є, мало на Глупів, особливо вночі.

— Здається, можна б пригадати що краще,— озвався Лиштва,— здається, у Глупові усе тихо, благополучно і ничим не вимагається більш поліціантів.

— І я такої думки була; так-от же прийшов у думу від губернатора приказ, щоб непримінно завести нічну сторожу; а в Думі — де ті гроші?.. Себто новий налог треба завести... так от мій чоловік радився, радився з

ісправником і придумали на ярмарковий час спектаклі, три або чотири; зберемо тисячу карбованців, от і десять сторожів.

Горовенка від сих слів наче хто приском обсипав.

— Я не знав сього,— відповів Лиштва,— а коли так, так вибачте мені: я не хочу заробляти на поліцію. Сторожа — діло думи; коли вона їй треба, нехай вона й наймає на свої гроші, а не треба, нехай так і відпише губернатору.

— Так ви і не будете грати? — спитало Лиштву разом кілька голосів.

— На поліцію — не буду; на що інше рад.

— Перемінити сього вже не можна; се б образило ісправника...

— Тоді без мене,

— Обійдеться! — проговорила з насмішкою головиха і відвернулась від Лиштви.

Гості роз'їхались. Горовенко прийшов у хату і сидів мовчки. Наталя стала вчити свою роль.

— Як душно в хаті,— промовив Горовенко і пішов в сад. В лице йому пахнуло свіжим вітерцем: він потяг в себе свіжого пахучого повітря. Повновидий місяць плив по небу і дивився на його з чистого блакитного неба... нігде ні хмариночки! Ніч стояла ясна, чудовна. Горовенко глянув на небо і довго дивився на місяць, на зірки і на далекий безкінечний краєзір, І разом у його по душі, по серцю пролетіли спомини тої ночі, коли Наталя просила його взяти її з собою. І тоді стояла місячна ніч! Тоді він раював! Щось чудне ніби вщипнуло його за серце. Він опустив голову і повагом став ходити по саду. Його почала гризти думка зовсім нова, якої він і не викликав, і не сподівався: йому тяжко було, що Наталя пішла

грати та ще в "Ямщиках", та ще на користь поліції. Він сів на траву і схопився рукою за лівий бік, наче хотів придержати серце, щоб воно так не билось, так не щеміло.

А в хаті між батьком і дочкою ішла така розмова:

— Не слід би тобі, Наталю, грати; хіба ти не бачиш, що Юркові се не подобається; я радив би тобі кинути.

— Не можна, татусю! Коли б тілько ви знали, як мені хочеться грати! Так хочеться, що і сказати не можна...

— То хоч би в кращій пієсі... хоч би не на таке діло...

— Се ще краще, татусю! Особливо тепер, коли пішов до міністра Юрків лист. Міністр, певно, запитає про Юрка поліцію; а Пухно, бачучи, що я граю...

— Цить! — перебив її отець.— Не виривайся з сим! Зрозумій, що се хула на твого чоловіка!.. Та знаєш ти, що коли б він вчув твої слова... що б він сказав? Послухай, доню! — заговорив він знов ласкаво.— Покинь се діло, не сердь Юрка.

— Татусю! я вблагаю його, він не сердитиметься... ось побачите — сам піде в театр... я зараз вблагаю його.

— Ні, вже краще сьогодня не нагадуй йому про се діло... Бачу я, що ти мало знаєш свого чоловіка! Стережись, щоб з сього пива не вийшло якого диза...

На другий день знов зібралась репетиція, на місто Лиштви головиха привела секретаря думи. Горовенко всю репетицію просидів у хаті, не спускаючи очей з ланки та з Ганусенка.

— Юрасю! серденько! — говорила Наталя, цілуючи свого чоловіка.— Ти вже не сердишся на мене? Ні?

— За що?

— Що я граю! Коли хоч, я покину. .

— Се буде приневолювання... я не хочу нікого, а тим паче тебе, неволити.

— Значить, ти не сердишся.... а в театр підеш, як я гратиму?

— Піду, але з умовою: не сидітиму між публікою, а за кулісами.

— Добре, добре... хіба мені не все одно; де хоч сиди; аби я знала, що се ти тут. От дякую, тобі за се.— Вона його жарко поцілувала, а він чогось зітхнув.

Прийшло Семена: наступив ярмарок. В Глупові тиск народу! З самого ранку жидки снують з одного заїздного двора у другий, розносячи в узликах на показ крамарям від панів льон, пшеницю, вовну. На майдані коло коней циганять задніпровські жидки, цигани з Волощини72 і ремонтери з Московщини 73: округ стоїть крик, гомон, галас. Глупівські пані переходять з одної крамниці в другу, вибирають на вечір в театр своїм донькам кружево, рукавці, стрічки.

— Отся стрічка і гарна, і добротна, і широка, та чи буде к лицю Галі? — питає голосно сама себе якась пані.

— Буде к лицю, якраз к лицю буде,— завіряє її крамар, жидок з Бердичева.

— Хіба ти знаєш мою Галю, що завіряєш так?

— Ну що ж, що не знаю!'Нащо знати? Се така стрічка, що хоч кому до лиця буде... От примірте до себе.— Жидок приложив коробку з стрічками до грудей пані.— Ай вай! Як хороше!.. Просто — а! Якби ваш пан побачив, як вам до лиця! Ай вай! Наче не ви; наче молода панянка.

Пан купує стрічку...

Увечері почався спектакль. Горовенко не спускав очей з жінки. З театра головиха позвала до себе вечеряти усіх акторів і чимало гостей.

— Наталю! — говорив Юрко своїй жінці.— Ходім додому, в мене голова болить...

— Як же таки се можна: головиха так просила, а ми не підем... вона ж розсердиться.

— Так іди сама.

— Де-таки се видано, щоб серед ночі самій ходити... Та і там усі люде будуть як люде, я одна, ні вдова ні дівка.— Горовенко більш не змагався і пішов. На вечері він перекинувся кількома словами з знайомими і пильнував, як Ганусенко вився біля Наталі, наче пчола біля квітки. Горовенко чув, що його щось шарпає за серце: може, ті речі, котрі ходили округ його.

— Вам земство припоручило мости перемостити? — питав голова в одного земця.— Які палі ставитимете?

— Положено дубові.

— Положено — звісно; але се одні вигадки, можна наполовину; одну дубову, дві соснових: а я б доділив вам з свого лісу такої соснини, що всякого дуба перестоїть.

— Добре! Заходьте завтра, поміркуємо.

Горовенко сплюнув і перейшов у друге місто.

— Добре я продав свою вовну: купців наїхала сила; ціни високі, з рук рвуть... в один куль подивились— а до останніх і не доторкнулись!.. А там, знаєте, було всяково: прикажчик понапихав усередину і обніжків і всячини... хо, хо, хо!.. Усе пішло за перегон...— хвастався один пан другому.

— Поталанило вам, а от мені не веде з льоном, бракують усе... кажуть, не підточений... дешево дають... Мабуть, не продам... Голова радить заложить у банк... він же там усьому сила... обіцяє під заклад дать продажну ціну... А там, каже,— відцураєтесь, прострочите... ми продамо самі...

— Се добре діло.

— Ке ледаче, аби тілько тоє... голові сюди,— він сунув руку в кишеню і додав,— куртаж, звісно, без того не можна.

— Ваш могорич! — говорив в другому кутку маленький товстенький панок високому, чорнявому, похожому на поляка своєму сусідові.

— За що?

— Ще і питаєте! Ніби не знаєте! Бач, який святий та божий! Ставив муку помішану з вапном... Сподівались усі, що за те борошно тобі підріжуть фалди; а тепер он: вийшла тобі ще і нагорода! Станіслава дали 74.

— Чи чули, панове, чи чули: піймали Гартмана!75

— Піймали? Що ж йому?

— Та ще нічого; ще Франція не дає...

— Як вона сміє не дати! Гартман наш підданий!.. Хіба французи забули вже, що ми були в Парижі? 76

— Таких собак мало вішати.

— Годі вам про Гартмана. Ось послухайте, що в Ломакові діється.

— А що там таке?

— У якогось інженера машину знайшли.

— Се брехня! Думали, що в його в сінях справді стоїть якась машина Рупера чи Румпеля 77, та боялись піти до його трусити; думка така: прийдемо, а він припал підложить, усіх розірве... Так підкупили якихось злодіїв, щоб викрали той ящик уночі з сіней... Украли, привезли в поліцію... Ходять коло ящика, остерігаються, не знають, як розпаковати. Страшно, щоб не рвонуло... Ну, якось осмілились, зірвали віко, дивляться, аж там... що б ви думали?

— Динаміт — тілько не той, що рве, а той, що склеює...

— Який се такий?

— Попросту — цемент... Усі покотились з реготу...

— Кхи, кхи! кашлянув збоку Пухно.

Світом вже Горовенки вернулись додому. Юрко не міг спати. Він довго ходив у себе по кімнаті, потім пішов у сад. Через кілька годин

вийшов і Галкін: він нічого не розпитував у Юрка про вчорашній спектакль і вечерю у голови: по лицю, по очам Горовенка він бачив, чого стояла йому та вечеря. Вони йшли мовчки по доріжці. Над головами у їх пролетів табун диких гусей.

— От якби рушниця була,— сказав Горовенко.

— А ти стріляєш? — спитав Галкін.

— Колись я був завзятий охотник.

— А я сього і не знав; чом же ти давно не сказав; я б тобі роздобув зараз рушницю... У Лиштви єсть зайва. Я пошлю до його. Тут на глупівських болотах сила дичини.

— Сьогодні знов у нас репетиція? — спитав Горовенко.

— Здається.

Горовенко глянув вбік, щоб не стрічатись з поглядом Галкіна.

— А від Лоріса ні одвіту, ні привіту,— сказав трохи згодя Горовенко.

— Нема.

— Певно, що і не буде... і відтіля нічого?

— Нічого.

— Замовкли щось...

— Гольдемберг багато нашкодив 78.

— Не втерпів дияволів жидюга,— різко проговорив Горовенко.

— Не то, що не втерпів, мені здається він збожеволів...

— Добре збожеволів,— перебив його Горовенко,— прочитайте, як гладко, як логічно він показує.

— По тому ще не можна судити... Треба самому чути і бачити чоловіка... Я інак не розумію, що він з глузду зсунувся. Здоровий чоловік на таке б паскудство не пішов.

VIII

Ще двічі Наталя грала в спектаклях і раз співала в концерті.

Горовенко не перечив вже їй ні в чому і мовчки ходив за нею в театр. Його наче що пригнітало. Ярмарок скінчився, і життя в Глупові пішло своєю сонною чергою.

Горовенко став щодня ходити на охоту. Раз, вернувшись увечері додому, він побачив світло у своїй кімнаті. Там з Галкіним сидів якийсь незнайомий йому чоловік. Галкін зараз вийшов з хати. Цілу ніч незнайомий просидів з Горовенком і чуть світ поїхав від його.

— Хто в тебе був? — питала жінка.

— То старий товариш мій; вмісті були в університеті... їде з Криму; лічився там усе літо; так завернув до мене.

— Хіба він знав, що ти тут?

— Хтось з ломаківських написав йому. Горовенко взяв швидше рушницю і поплівся в поле. "Ну, от тобі і робота,— думав він, ідучи шляхом,— що

ж се за робота: писати статті задля "Народної волі"! Та се на один вечір робота.— Сиди, кажуть, і жди... в сьому році вже нічого не сподівайся. Як бачу, так, мабуть, вже мені нічого сподіватись ні звідкіль. Думав, покличуть туди, там яке діло загадають... аж от що: сиди та жди... "ти нам згодишся в свою пору". Коли то та пора буде? Ні, не приходиться мені сидіти, згорнувши руки... тепер... треба щось самому гадати".

Увечері він пізно вертався додому. Він вельми втомився і, щоб швидше прийти, пішов через сад. В домі горіло вже світло. Горовенко став супроти дома, обперся на рушницю і глянув в вікно. Наталя ходила по залі з Ганусенком.

— Ой! — скрикнув Горовенко, вхопив рукою за лівий бік і пішов в дім.

Наталя сердечно стріла його.

— Ти втомився, Юрасю! — сказала вона, цілуючи його.— Ляж спочинь, поки чай, а може, обідатимеш? Страва гаряча.

— Ні, я не хочу нічого,— відповів він,— тільки полежу трохи. Поставивши рушницю в кутку сіней, Горовенко пішов

прямо в свою хату... Зайшовши поздоровитись з Ганусенком, він сів на ліжко, підпер голову долонями і загадався. Через кілька хвилин почала боліти голова, щось здавило в горлі; на всього його спустилась якась невидима сила, але важко тяжка сила, з-під котрої не міг він вислобонитись, а котра не давала йому ні мислити, ні чувствовати нічого, кромі важноти сеї сили... в грудях стисло; дихати важко.

"Отеє я застудився так,— прийшло на думку Горовенкові.— Треба лягти". Він встав, щоб скинути чоботи, але голова закрутилась, він швидше спустився на ліжко... Не то сон, не то забуття найшло на його. Минуло з півгодини. "Ой!" — скрикнув він і прокинувся... Йому було і страшно і бридко! Йому здалося, що Наталя цілувалася з Ганусенком; він сам своїми ушми чув, як вони цілувались... Він підскочив з ліжка. "Ні, ні!., сього не може бути!.. Ні! щоб вона проміняла мене на отого дурного шолудивого Танусенка! Ні!.. Ой, Наталю, Наталю, як же я тебе люблю і як ти вразила мене отими своїми спектаклями... на... користь... Господи!... тьфу!...— злість підступила під серце.— А все отеє з того, що нема у неї характеру: голова у неї світла, серце добре, ніжне, а сили волі нема!.. Живе вона більш чувством, серцем, ніж розумом... Підбити її не довго... спершу пообіцяє вона, а тоді вже думає... Ну що ж! Тепер вже не рано; в такі літа вже не виховаєш, не переробиш характеру... Буду миритьсяся з сим, аби вона любила мене.." Вона ж знає, що у мене, крім її любові, нічого вже нема... Ні, вона любить мене: се така нісенітниця приверзлась мені".

Горовенко вийшов в залу. Усі троє сиділи за чаєм: Горовенко обняв жінку і поздоровив Ганусенка.

— Вбили що? — спитав сей.

— Гуску застрелив.

— Коли ж їстимемо її?

Горовенко строго глянув на його; ніби хотів сказати: "Тебе ніхто не просить".

— Хоч і завтра,— відповіла Наталя.

Горовенко глянув і на неї; хотів всміхнутися, та усмішка замерла у його на лиці.

Ганусенко скоро попрощався. Юрко став ходити по хаті, потім здавив голову руками, наче що згадав, і сів на канапі. Через хвилину він знов встав, сів біля Наталі, обвів її шию своєю рукою і довго дивився їй в очі.

— Чого ти так дивишся на мене? — спитала Наталя. Юрко притис її до серця і, кріпко поцілувавши, спитав:

— Ти мене любиш?

— Наче не знаєш...

— Знаю, знаю... Ех, коли б можна з сього гаспидського Глупова куди поїхати! — вирвалось з уст Горовенка.

— Мабуть, не скоро... От хвалений Лоріс: більш півроку ніякої відповіді.

— А тобі не огид отсей Глупів, Наталю?

— Я привикла до його... "Привикла",— подумав собі Горовенко.

— Привикла! кажеш ти,— говорив він далій,— а якби прийшлось виїхати, лсалковала б чи ні?

— Може б, за чим і жалковала.

— За чим же?

Наталя нагнулась підняти хустку з долівки і відповіла;

— Та от за садом жалковала б.

Минула Покрова. Після кількох дощових днів знов прояснилося і наступила незвичайно тепла, ясна година. В саду знов знайшлося діло: треба позакопувати на зиму виноград, а поки морози, треба його підрізати, заготовити ямки. Треба походити коло квіток.

— Се добре, що ти працюєш в саду,— говорив Галкін Юркові,— а то глянь, який ти став, як змарнів...

— Хіба?

— Подивись в зеркало: пожовтів, лице обвисло; кожа та кості; наче ти вилежав місяць... Ти таки справді нездулсаєш... я(бачу.

— Ні, тату, я здоров.

— Говори кому другому, а не мені.

Галкін хотів повести с зятем щиру розмову про його здоров'я, про його душевний стан, та, на лихо, його розмову перебили чужі люде. Прийшло два мужики і баба просити рятунку: в одного нездужала дочка, а двоє тих просили в позичку грошей.

— За подушне зборщики душать... Зарадьте, пане...

— Отак, бачиш,— сказав Галкін Горовенкові,— бабі шістдесят літ, крім ветхої хати та на ступінь грядки — нема в її нічого, а п'ятнадцять літ платить подушне за мертвого чоловіка... А він,— вказав він на мужика,— був добрим хазяїном, та звівся.

— Лихо мене звело.

— Знаю, що не добро, а лихо. Старший син-робітник вмер, за ним і жінка туди ж; лишився чоловік з п'ятьма малими дітьми... треба їх одягти, обути... Позаторік пара волів здохла і корова...

Галкін дав їм грошей.

— А віддають в срок? — спитав Горовенко.

— У мене ніяких сроків нема; коли спроможеться, тоді і принесе... За всі десять літ, як вони позичають у мене, ще ні за ким і копійка не пропала... Вельми убогі люде тут по селам... Землі велика недостача, не дають випасів...

— Та й не дадуть,— пустив з серця Горовенко.

Увесь день до вечора Горовенко не брався вже за роботу в саду, а просидів у себе в хаті. Журба якась обгорнула його, гризла його, і не знав він сам причини її, не знав, з чого і до чого вона. "Так тяжко, та й годі!"

Всю ніч не зводив Горовенко очей, сон не йшов, голова боліла.

— Се від того, що я мало ходжу,— сказав вранці Галкіну і зараз після обіду взяв рушницю на плечі і пішов. Одначе хоч на польованні він добре втомився, але вночі все-таки мало спав.

День за день стала і Наталя примічати переміну з Юрком: він став незвичайно смутний, замислений, незвичайно суворий, а інколи і надто грубий з жінкою. Попробувала вона кілька разів спитати його: чого він такий сумний.

— Ні від чого бути веселим,— сухо і грубо відкаже він.

— Та ти нездужаєш, Юрасю? — каже вона ніжно.

— Не тривожся! Се вже моє діло... коли б нездужав, так би лежав.

Наталя більш не розпитувала і йшла на розмову до батька.

— Татусю! чи ви не примічаєте переміни з Юрком? Чого він став таким смутним, сердитим? Нічим його не вдовольниш, за все сердиться, все не по його.

— Бачу я і сам се все, доню, та не знаю, як і руки під-ложити.

— Від чого се все?

Старий ні слова не відповідав, тілько зітхав...

— Може б, до лікаря треба?

— Треба б; та як ти з сим до Юрка підступиш! Давно вже я хочу з ним побалакати про його здоров'я, та все, що почну, так або хто переб'є, або він на друге зверне.

А Горовенко сидів собі в хаті і мислив: "Ну, що отеє воно таке.з нею сталося? Поцілую її і наче між моїми і її губами єсть щось таке, чого ніколи не було, щось гірке... і се страшне, се гірке щось не дає мені спокою! Чом тепер від її ласк, від її поцілунків не наступає вже те високе, небесне чувство радості, яке бувало перше? Від чого се? Хтось з нас та перемінився, певно перемінився, прохолов... хто ж? Вже таки не я. Я, яким був, таким і є. Моє серце те ж саме... моє чувство до неї не перемінилося... Від чого ж між моїм чувством і єю наче що лежить, щось таке, що загороджує дорогу моїм ласкам до її серця?.. Так не я, а вона перемінилась, а через що?.. На кого вона мене проміняла? Га!" — Горовенко виходив в залу, скрегочучи зубами, зливсь, до всього причіплявся, за все сердився, силкувався умисне образити Наталю; а

потім знов йшов до себе в хату і знов мислив: "Та за що ж я її образив? Що вона мене не любить; так хіба воца винна в. сьому? Хіба не я винен? Хіба я стою того, щоб мене любити? Хіба я мало ще їй допікаю? А за що? За те, що вона зазирнула люблячим оком у мою душу, на саме дно; полюбила мене, оддалась мені? А що я їй за се дав? Одно звання "Горовенчиха"... велика цяця! Багацько дав! Серце ще дав... добре серце, добру любов, коли так її ображаю, не шаную..." На Горовенка находила хвиля каяття, він плакав... "Мене не можна любити, мене ні за що любити... я тепер вже не той, яким вона мене любила... Через що ж я перемінився? Через те, що сиджу без всякого діла, без роботи, сам не знаю — чого сиджу, чого жду, нащо живу?.. Я хотів би роботи, я хотів би працювати, заподіяти що таке, з чого б була людям користь, і щоб та робота, те діло сталося помстою народним ворогам, катам моєї матері! Гм! а чом же я нічого не роблю? Що мені не дає, що мішає, що душить мене отут, у тому Глупові? Ба! те, що в мене нема сили волі!.. А колись була! Де ж вона ділася? Чи я її згубив, чи кому віддав, чи в мене вкрали її? Одно слово: нема її! З нею б чоловік вибився і не з такого тяжкого стану... з нею ніщо б не примусило мене кипіти в отсьому пеклі і щогодини чути, що в жилах у мене не кров, а кип'ячий лій, що в мене не нерви, а гаряче вугля..."

Горовенко став швидко ходити по хаті... В залі почулись акорди, а далі Наталчин голос співав: "Я все еще его, безумная, люблю..." 79

"Тілько не мене! не мене ти любиш,— говорив Горовенко сам до себе, ніби відповідаючи на слова пісні... Мене нізащо любити... Я заїв твоє щастя... Тривай, Наталю! Я верну його! Ти будеш щасливою! Ти повинна бути щасливою... Але чи ж зумію ж я се зробити?.Чи стане в мене хоч на се сили волі".

"Все, что мог, я уже совершил",80 — почав він декламувати стихи; а Наталя так гарно, так сердечно співала!.. Горовенко не вдержався. Він прийшов у залу, припав до неї на груди і став цілувати. Вона хотіла взяти його за голову і почула, що на руки до неї падали теплі, аж гарячі сльози з очей Юрка.

— Юрасю! ти плачеш? Чого? Скалси, серденько, скажи!

— Так... так! нічого, нічого; дарма, мені так лучче... мені так легше.

Він знов цілував її... "Єсть, єсть щось гірке у неї на губах,— думав він.— Се та трута, що я налив їй в серце, гадаючи, що наливаю кохання".— Він сидів мовчки, схиливши голову на жінчине плече.

Біля рундука загуркотіли колеса, затупотіли коні; хтось приїхав з дзвінком. Юрко і Наталя здрогнули, кріпко схопились один за другого і заніміли, пильно дивлячись друг другові в очі. У кожного вертілося питання: хто се? І кожен боявся промовити сі прості, звичайні слова... Не диво! Хто в той час міг ручатися, що не підбіжать з дзвінком тройки, не являться "несподівані" гості і не скажуть: "Потрудитесь собраться в дорогу!" Спокійно сиділи і спали тоді одні полідіанти та легальні люде.

Відчинилися двері.

— Ба! ба! Копач! Ігнате! друже мій! — скрикнув Горовенко, біжучи назустріч Копача.— Відкіля ти? Чи не з неба?

— Ні, з самого Ломакова,— відповів Копач, цілуючись з Горовенком.

— От кого не ждав, не сподівався... чи надовго ти?

— Та ти спершу познайом мене з дружиною та дай попоїсти, бо я не їв ще зранку, а тоді вже і розпитуй.

— Здорово ти перемінився,— говорив Копач послі вечері, сидячи за столом,— похудів вельми, змарнів!.. З такою друлси-ною, з таким тестем, з такою настоянкою! Та я б молодів і молодів і ніяке б заслання мене не вгризло...

— Коли б я не тинявся без діла!

— Ти б кмокав потрохи отсю добрячку, от би тобі і діло,— шутковав Копач, смакуючи настоянку, а потім розказав, що його "перевели" на службу у Пензенську губ[ернію], і отеє він, їдучи туди, завернув до Горовенка.

Бесіда перейшла на сучасну політику. Приятелі забалакались і не примітили, що надворі світає.

— Нічого, значить, ждати, нічого сподіватись,— сказав Горовенко, вислухавши від Копача, що того трусили, другого засадили в тюрму, тамтого заслали на Амур.

— Ні,— відповів Копач,— сподіваються на конституцію.

— Нехай дурні сподіваються! Де се видано, щоб уряд так дешево поступився своїм самовластям?..

Копач хотів світом їхати.

— І не гадай сього!., не пущу... пообідай зо мною... може, востаннє.— Копач згодився, бо, дивлячись на Горовенка, він справді думав, що відвернуло вже його від життя.— "Погиб чоловік,— думав він, виїздячи з Горовенкового двору.— Нізащо погиб! Погиб за свої чесні і чисті прямування. В іншому місті, при інших обставинах не те б з його вийшло! Гніт і самовластя задавили чоловіка... чоловіка з розумом, з талантом, з добрим серцем. Ех! не по-людськи у нас діється! Не треба нам таких людей; вони не знаходять у нас для себе роботи... Свої знання, свою працю — ми примушуємо їх розвіювати, розкидати або в чужині де за границею, або поховати де на мочарах, або на отсих глупівських пустинях. Ой, темне, темне царство!.. Кругом неправда і неволя; народ замучений мовчить..."

— Поганяй, голубчику, швидше! — обернувся Копач до погонича.— Поганяй!

Випровадивши Копача, Горовенко почув знов свою тюрму, почув ще міцній. Він кинув на плечі рушницю і потяг через сад за Глупівку...

Звечоріло... Повний місяць стояв над садом і дивився на сад, на могилу, на дім, на вікна в домі, на Горовенка, котрий повагом, посупившись, замисливши, вертався додому.

Над головою Горовенка пролетіла якась птиця і, хлопаючи крилами, спустилася і сіла на хресті. Горовенко підвів голову вгору. З-за другого боку могили виходила мати: мовчки зрівнялась вона з ним і мовчки йшла поруч його. Підійшли к дому. Одсвіт з вікон падав на ґанки. Горовенко зупинився против вікна: в залі біля рояля сиділа Наталя, пучки її лежали на клавішах, поруч її сидів Ганусенко. Наталя вийняла з кишені хустку і впустила її додолу: і вона, і Ганусенко разом нагнулись піднімать хустку... Горовенкові здалося, що вони поціловались... у його помутилось і в очах, і в голові; він схопив рушницю, при-ложився, прицілився в те місто, де сиділа Наталя!.. "Хіба вона винна?" — почув він неньчин голос... руки в його затряслись, він відступив вбік... "Ні,— мигнула в його думка,— ні, не її!" Він знов приложив до щоки рушницю, наводячи її на Ганусен-ка. Хлап! Рушниця не випалила. Горовенко забув, що він не наложив... Він озирнувся: матері нема.

"Не судилося! — подумав він.— Значить, так тому і треба... І нащо його вбивати? Коли я вб'ю його, вона ж вбиватиметься за ним, а я обіцяв зробити її щасливою". А в вікна видно було, як Наталя і Ганусенко привітливо дивляться один на другого...

У Горовенка знов якимсь полум'ям засліпило очі: він не міг рушитись з міста, він стояв мов вкопаний, мов отуманений, мов що оглушило його; у серці на самому дні ворушилось щось темне, тяжке... Йому показалось,

що він стоїть по коліна в калюжі, в багні, що на його усякий прохожий кидає грязюкою...

— Нехай же вони живуть щасливі,— промовив він і тихесенько пішов в дім, в свою кімнату: сів під вікном і задивився на хрест на могилі, на місяць, на зорі. Все минувше життя його піднімалось перед ним, наче з землі росло... "Годі себе обманювати, годі других нівечити,— думав Юрій Горовенко,— годі мені загороджувати другим шлях до щастя. Кожен чоловік бажає собі щастя і простує до його... Годі! А мати, а помста!...— Е-е! нема сили, знемігся, і поки я помщу — скілько то нароблю лиха моїй любій, моїй милій Наталі!.. Матінко моя! прости мене! прости... благослови!.."

Рушниця бацнула!

Наталя, Ганусенко і Галкін вискочили в сіни... нічого нема! Вони кинулися в Юркову кімнату.

— Світла, світла дайте швидше сюди,— крикнув не своїм голосом Галкін, почувши, як на долівці під вікном стогнав Горовенко.

Ганусенко приніс світло.

Горовенко лежав долі, впершись головою в куток... в ногах лежала рушниця... з голови бігла цівкою кров, на стіні поприлипали шматочки мозку, перемішаного з кров'ю.

Наталя, мов сніп, повалилась на груди свого чоловіка.

Горовенко розплющив очі.

— Наталю! я любив, я люблю тебе,— тихо проговорив він. Наталя ридала.— Наталю! прости! Я, бажаючи тобі щастя... я... будь щасливою...

люби! Тату! — Він глянув на Галкіна, котрий возився біля його рани.— Тату! Наталю! помста за матір... за мене... за нар...

Він не договорив і навіки замовк... Чого він не договорив? Чи за нар — угу? Чи за нар — од?

1883 р.

Подається за першодруком.

1 ...п о-старинному під сорочку заглянут ь.— Натяк на фізичні покарання (биття різками, лінійкою тощо), які широко практикувались у дореволюційній школі, зокрема в XIX ст.

...он у Києві вішають...— Йдеться про судові процеси над учасниками терористичних актів. 1879 р. у Києві відбулось два таких процеси, які закінчились смертними вироками. Зокрема до страти було засуджено члена таємної революційної організації народників "Земля і воля" Валер'яна Андрійовича Осинського (1853—1879).

3 ...з освітою кадет а...— Особи, що виховувались у кадетських корпусах, закритих станово-дворянських иавчально-виховних закладах типу середньої школи (гімназії). У царській Росії кадетські корпуси готували своїх вихованців (переважно дітей офіцерш) до вступу у військові училища.

4 ...після справи Петрушевськог о...— У 1849 р. царський уряд розгромив таємний гурток революційної молоді в Петербурзі, очолюваний революціонером, соціалістом-утопістом Михайлом Васильовичем Петрашев-ським (1821 —1866). Учасники гуртка вивчали і пропагували ідеї утопічного соціалізму. Революційно-демократичне крило гуртка на чолі з Петрашев-ським зробило спробу організувати таємне товариство, підпільну друкарню, налагодити видання журналу, вони написали революційну відозву до селян і солдатів. У зборах гуртка брали участь М.

Є. Салтиков-Щедрій, Ф. М. До-стоєвський, композитор А. Г. Рубінштейн. Понад 60 учасників гуртка було репресовано, 21 з них заслано на каторгу та в арештантські роти (серед них М. В. Петрашевський, Ф. М. Достоєвський).

5 Бова Королевич — герой російської фантастично-героїчної повісті (казки), яка веде своє походження від широко відомого в Європі лицарського роману про Бово д'Антона, що виник у Франції в епоху хрестовик походів. Образ Бови Королевича міцно ввійшов в російський фольклор і лубок ще у XVIII ст. Лубочні казки про Бову Королевича виходили сотнями видань з кінця XVIII ст. до початку XX ст.

6 Єруслан — герой російської фантастично-героїчної казки про Єруслана Лазаровича, яка бере свій початок від міжнародного сюжету. Була поширена в дореволюційній Росії у лубочних виданнях.

7 ...казка Єршова "Коньок-горбуно юк..— Віршована казка російського поета Петра Павловича Єршова (1815—1869) "Горбоконик" (1834).

8 ...Гребінчина "Ластівка"...— Український альманах, виданий 1841 року Євгеном Павловичем .Гребінкою (1812—1848) в Петербурзі У "Ластівці" опубліковані твори І.4 Котляревського, Є. Гребінки, Т. Шев ченка, українських поетів-романтиків, зразки народної творчості

9 ..лерше видання Шевченкового "Кобзаря"...— "Кобзар" Т. Шевченка — перша збірка його творів; вийшов друком у Петербурзі 1840 р.

...д в і-т р и книжки "Молодика".— Український літературно-художній альманах "Молодик", що його видавав у 1843—1844 рр. літератор І. Бецький за допомогою Г. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова та інших. Три книги альманаху вийшли у Харкові, остання (четверта) — в Петербурзі.

11 Як скуйовдилась завірюха з-за Кирил о-Мефодієв-

ського братств а...— Йдеться про розгром царським урядом у 1847 р.

таємної політичної організації у Києві, відомої під назвою "Кирило-Мефо-

діївське братство", та жорстоке переслідування передової української інтелі-

генції й культури, до якого вдався після цього царизм.

12 "Наймичка" — поема (1845) Т. Г. Шевченка.

13 Залізняк Максим (поч. 40-х рр. XVIII ст.— ?) — керівник народ-

но-визвольного антифеодального повстання 1768 р. на Правобережній Ук-

раїні проти польсько-шляхетського гніту, відомого під назвою "Колі-

ївщина".

14 Г он та Іван (?—1768) —один з керівників Коліївщини. Т. Г. Шев-

ченко увічнив образи М. Залізняка і І. Ґонти в поемі "Гайдамаки" (1841).

15 ...пришле він в монастир склянок, солінок, о пор-

тів.— Народні назви сортів яблук.

16 ...одну книжку історії Бантиша.— Йдеться про "Историю

Малой России", написану українським і російським дворянським істориком

Д. М. Бантиш-Каменським (1788—1850). Видана 1822 р. у чотирьох

томах.

17 Білозерський Василь Михайлович (1825—1899). — український

громадсько-культурний діяч, один з організаторів Кирило-Мефодіївського

братства, у 1861—1862 рр.— редактор першого українського суспільно-полі-

тичного і літературно-мистецького журнала "Основа".

18 Навроцький Олександр Олександрович (1823— 1892) — україн-

ський громадський діяч і поет, учасник Кирило-Мефодіївського братства.

19 Маркович Опанас Васильович (1822—1867) —український фольк-

лорист і етнограф, учасник Кирило-Мефодіївського братства.

20 ...подали в своїх учебниках Кайданов та Смараг-

дов.— Підручники з історії цих авторів були дуже поширені в Росії у сере-

дині XIX ст., історія в них трактувалась як історія царювань та воєн.

Іван Кузьмич Кайданов (?—1843) був автором восьми підручників, які

вийшли протягом двадцяти років, починаючи з 1814 р.: "Основание всеобщей

политической истории. Ч. I. Древняя история" (Спб, 1814), "Руководство

к познанию всеобщей политической истории" (Спб, 1821), "Краткое начер-

тание всемирной истории" (Спб, 1821), "Начертания истории государства

Российского" (Спб, 1829), "Учебная книга всеобщей истории для юношества.

Древняя история" (Спб, 1834), "История средних веков", "История 3 послед-

них веков до 1831 г.", "Краткое начертание российской истории". У 40-х роках

XIX ст. широко видавались підручники Сергія Миколайовича Смарагдова

(?—1871): "Руководство к познанию древней истории для средних учебных

заведений" (Спб, 1840), "Руководство к познанию средней истории" (Спб,

1841), "Руководство к познанию новой истории" (Спб, 1844), "Краткое

начертание всеобщей истории для первоначальных училищ" (Спб, 1845).

Підручники Смарагдова витримали багато видань.

...розпочалась Кримська війна: неудача походу за Дунай, ще більші неудачі в Крим у...— Кримська війна 1853— 1856 рр. розпочалась невдалими діями російських військ у гирлі Дунаю, спробою оволодіти турецькою фортецею Силістрія; у 1854 р., після вступу у війну Англії і Франції, воєнні дії перенеслись у Крим, де розпочалась облога англо-французькими військами Севастополя.

22 Разін Степан Тимофійович (?—1671) —керівник селянської анти-

феодальної війни 1670—1671рр. у Росії. Після поразки під Сімбірським

був зрадницьки захоплений багатими козаками і виданий царському уряду.

Після жорстоких тортур скараний у Москві.

23 Пугачов Омелян Іванович (бл. 1742—1775) —керівник селянської

війни 1773—'1775рр. у Росії. Оголосивши себе царем Петром III, підняв.

1773 р. повстання яїцьких козаків, яке переросло у селянську війну, що

охопила Урал і Поволжя. Зрадницьки виданий заможними козаками після

поразки в боях з царськими військами, був прилюдно страчений у Москві.

24 Русе о Жан Жак (1712—1778) — французький просвітитель і філо-

соф, педагог, письменник.

25 Занд (Санд) Жорж (1804—1876) — французька письменниця, автор

романів, у яких порушувалось жіноче питання, викривались вади капіталі-

стичного суспільства.

26 Теккерей Уїльям (1811—1863) —англійський письменник, пред-

ставник критичного реалізму.

27 Діккенс Чарлз (1812—1870) —англійський письменник-реаліст.

28 Вольтер (справжнє прізвище та ім'я — Аруе Франсуа Марі; 1694—

1778) — французький письменник і філософ-просвітитель.

29 Л ор он — Огюст Лоран (1807—1853) — французький хімік-органік.

30 Бюхнер Фредерік Карл Крістіан Людвіг (1824—1899) — неме-

цький фізіолог, прихильник вульгарного матеріалізму і соціального дарві-

нізму. Особливо відомою була його праця "Сила і матерія" (1855).

31 Фейєрбах Людвіг (1804—1872) — німецький філософ-матеріаліст,

один із попередників марксизму.

32 Бєлінський Віссаріон Григорович (1811—1848) — російський кри-

тик і публіцист.

33 Гран овський Тимофій Миколайович (1813—1855) — росій-

ський історик і громадський діяч. Лекції Грановського з всесвітньої історії,

значна частина яких була опублікована, користувались великою популярні-

стю у прогресивної частини російського суспільства.

34 Костомаров Микола Іванович (1817— 1885) — український

письменник, публіцист та історик. Створив ряд важливих праць з історії

України, які і сьогодні не втратили свого значення.

35 Гет е Йоганн Вольфганг (1749—1832) — німецький поет і мислитель.

3бДанте Аліг'єрі (1265—1321) — італійський поет-гуманіст. Автор

всесвітньовідомої поеми "Божественна поема".

37 Гей не Генріх (1797—1865) —німецький поет, революційний демо-

крат.

38 Міцкевич Адам (1798— 1855) — польський поет і діяч національно-визвольного руху.

39 Байрон Джордж Ноел Гордон (1788—1824) — англійський поет-романтик.

40 Катеринослав — тепер місто Дніпропетровськ, обласний центр Української РСР.

41 ...вертався в Отав у...— В тексті першодруку надруковано помилково "в Основу". Виправлено на "в Отаву" у відповідності з авторським написанням у всіх інших розділах твору.

42 Вихід Кулішевої "Хати"...— У 1860р. П. Куліш видав у Петербурзі альманах "Хата", в якому були надруковані твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, Є. Гребінки, Я. Щоголева, Ганни Барвінок, П. Кузьменка.

43 Духинський Франциск (1817—1893) — польський учений, публіцист, автор відомої у 60-ті роки XIX ст. теорії про нібито не слов'янське

походження росіян.

44 Пирогов Микола Іванович (1810—1881) — російський хірург,

основоположник воєнно-польової хірургії, педагог і громадський діяч;

у 1858—1861рр. був куратором Київської учбової округи.

45 Бібіков Дмитро Гаврилович (1792—1870) — державний діяч цар-

ської Росії XIX ст., у 1837—1852 рр.—генерал-губернатор Південно-Захід-

ного краю (Правобережної України). Був активним провідником реакційної

політики царського уряду, брав участь у розгромі Кирило-Мефодіївського

братства.

46 "С і о н" — щотижневий журнал російських євреїв, що видавався

у 1861—1862 рр. в Одесі.

47 Царство Польське (Королівство Польське) — назва частини

Польщі, яха входила у 1815—1917 рр. до складу Росії. Утворене за рішен-

ням Віденського конгресу 1814—1815 рр. Верховним правителем Царства

Польського вважався російський цар..

48 Річ Посполита — від часу Люблінської унії 1569 р., яка об-єднала

Велике князівство Литовське з шляхетською Польщею, і до 1795 р. (третього

поділу Польщі) — офіційна назва Польської феодальної держави. Бук-

вально — республіка.

49 З а м і с т о Шевченкового тіла закопали під Кане-

в ом зброю...— Весною 1861р. тіло Шевченка перевезли з Петербурга

на Україну й поховали на Чернечій горі в Каневі. На похорони зібралась

велика кількість людей, не припинявся потік відвідувачів і на могилу поета.

Приятель Т. Шевченка художник Г. М. Честахівський, який залишився

опорядити могилу, розповідав відвідувачам про поета, про минуле України.

Все це викликало велику тривогу у панів, побоювання нової гайдамаччини,

У зв'язку з чим виникла легенда, що на Чернечій горі поховано не тіло

Шевченка, а "свячені ножі", якими народ розправиться з своїми ворогами.

50 Рильський, Стоянов, Бернардович — члени українського

студентського гуртка.

51 ...велику манну посилає мені Є гов а.— Ремінісценція

з біблійної легенди про "манну небесну", яку нібито бог Ягве посилав у пустелі

стародавнім євреям, коли вони повертались з єгипетського полону на бать-

ківщину.

52 ...в костелі співали: "Z dymem pozaró w..." — Слова з вір-

ша польського поета Корнелія Уейського (1823—1897) "Choral" (збірка

"Skargi Jeremiego"), написаного під впливом спогадів про галицьку різню

1846р. (селянське повстання 1846р. у Західній Галичині).

53...вибухло польське пов.стання! — Визвольне повстання в Царстві Польському (Королівстві Польському) 1863—1864 рр. проти соціального та національного гніту царизму. У березні 1864 р. при підтримці Пруссії і Австрії повстання було жорстоко придушене. Але, незважаючи на поразку, воно завдало удару царизмові і примусило його здійснити ряд реформ у Царстві Польському.

54 ...вийшов кандидатом.— У дореволюційній Росії особам, що

закінчували університет з відзнакою і подали письмову роботу на обрану

тему, присвоювалось звання кандидата.

55 Прогімназія — неповний середній загальноосвітній навчальний

заклад у дореволюційній Росії. Строк навчання в ній дорівнював 4—6 рокам.

Осіб, що закінчили прогімназію, приймали до наступних класів гімназії без

екзаменів.

56 Після каракозовщини...— Весною 1866р. студент Москов-

ського університету, учасник революційного студентського гуртка Дмитро Ка-

ракозов (1840—1866) зробив невдалий замах на царя Олександра II, за що за

вироком суду був страчений.

57 Молешотт Якоб (1822—1893) — німецький фізіолог і філософ,

представник вульгарного матеріалізму. Твори його ("Кругообіг життя",

"Фізіологічні шкіци") користувалися великою популярністю серед прогре-

сивної російської інтелігенції 60-х років XIX СТ.

58 "З о л о т і грамоти" — назва прокламацій до народу революцій-

них народників 70-х років.

59 "Народна воля" — газета, орган таємної революційної народни-

цької організації "Народна воля"; видавалась у 1879—1884 рр.

...до Семен а...— Церковне свято на честь християнського святого Симона Стовпника, яке відзначається 1 вересня за старим стилем.

60 Вовчий білет — у царській Росії документ з позначкою про звіль-

нення з роботи, виключення з навчального закладу в зв'язку з неблагонадій-

ністю. "Вовчий білет" закривав доступ на державну службу, у навчальні

заклади.

61 ...л ист з "Исполнительного Комитет а".— Виконавчий

Комітет був керівним центром таємної революційної народницької органі-

зації "Народна воля", що виникла 1879 р. внаслідок розколу першої народ-

ницької таємної організації "Земля і воля". Виконавчий комітет перебував

у Петербурзі.

62 ...забуваєш про Галичину: там же нема "майського"

закону...— Йдеться про Східну Галичину, західноукраїнські землі, які

з 1349 р. перебували під владою Польщі, а з 1772 р. (після першого поділу

Польщі) і до 1918 р.— під владою Австро-Угорщини. Після прийняття так

званого Емського указу від ЗО травня 1876 р. ("майського" закону) україн-

ське друковане слово існувало тільки в Галичині.

63 Суд постановил Ивана Копчинского... признать ви-

новны м...— Прізвище Копчинського не згадується в документах про полі-

тичні процеси 1879—1880 рр. (диа: Хроника социалистического движения

в России 1878—1887 гг. М., 1907). Тому особа Копчинського в даному

випадку, очевидно, вигадана, є засобом характеристики тієї доби.

64 Заспівай, серденько, про "Д о л ю".— Слова цієї пісні, попу-

лярної серед інтелігенції останньої третини XIX ст., належить А. П. Свид-

ницькому.

64а Мені однаково, чи буду//Я жить на Україні, чи ні...— Слова із однойменного вірша Т. Шевченка (1847V Цитується неточно. В оригіналі: "жить в Україні".

"...почалось польське повстаннє...— Йдеться про польське визвольне повстання 1830—1831 рр. проти гніту царизму.

66 Штурмовали Прагу.— Взяття передмістя Варшави Праги російськими військами під час придушення польського визвольного повстання 1830—1831 рр.

б7... взрив у Зимньому дворці в Петербурзі...—5 лютого 1880 р. (за старим стилем) за постановою Виконавчого Комітету "Народної волі" Степан Халтурін (1857—1882), відомий революціонер, що працював робітником у Зимовому палаці, підготував вибух під царською їдальнею, де в той час мав обідати цар. Але обід було відкладено і замах не вдався.

68... стріляння у міністра Лоріс-Мелікова і повішення Млодецького...— У лютому 1880 р. член "Народної волі" Млодецький вчинив невдалий замах на міністра внутрішніх справ Російської імперії М. Т. Лоріс-Мелікова. Через два дні після замаху Млодецького було страчено.

69... ящиками з "красним товаром", переправленим контрабандою з Бродів у Р а дзи ви л і в...— Після третього поділу Польщі в 1795 р., за яким Галичина відійшла до Австро-Угорщини, а Правобережна Україна — до Росії, кордон між обома країнами проходив по лінії Броди (з боку Австро-Угорщини) — Радзивилів (з боку Росії). (Радзивилів — тепер м. Червоноармійськ Ровенської області).

0 Мельпомена — в давньогрецькій міфології одна з дев'яти муз, яка опікала й надихала творців трагедії та виконавців її ролей. Переносно — символ сценічного мистецтва.

71 "Ямщики", "Матрос", "Ворона в павлиньих перьях" популярні п'єси, що ставились на сценах тогочасних провінційних театрів та аматорських труп. "Ямщики, или как гуляет староста Семен Иванович"

водевіль на 1 дію П. Григорьева; "Матрос" — водевіль на 1 дію Т.-М.-Ф. Со-важа та Ж.-Ж. Демор'є, переклад з французької Д. Шепелева; "Ворона в павлиньих перьях" — водевіль на 3 дії М. Куликова.

72 Волощина — історична область в Південній Румунії. З XIV ст. існувала як феодальне князівство, яке з XVI ст. потрапило під владу Туреччини. За Андріановським мирним договором 1829 р. Волощина здобула автономію. У 1859 р. об'єдналась з Молдовою в єдину державу, яка з 1861 р. дістала назву Румунія.

73... ремонтери з Московщини...— особи, що займалися поповненням коней для військових частин.

74 Станіслава дал и.— Тобто нагородили орденом Станіслава, одним з орденів Російської імперії (з 1831 р.). Орден Станіслава мав спочатку чотири ступеня, а пізніше (з 1839) — три, найвищий — перший, до 1845 р. давав право на спадкове дворянство.

75... піймали Гартман аі — Лев Гартман, член народницької підпільної організації "Народна воля", учасник одного з пщкопів під залізницею, щоб підірвати царський поїзд, восени 1879 р. втік за кордон. Царський уряд на початку 1880 р., довідавшись, що Гартман перебуває в Парижі, вимагав від французького уряду його видачі. Однак він відмовився виконати цю вимогу з огляду на те, що тотожність запідозреного з особою Гарт-мана не доведена.

76 Хіба французи забули вже, що ми були в Парижі? — В результаті розгрому армії Наполеона Бонапарта російські війська, разом із союзниками, у березні 1814 р. вступили в Париж.

"...якась машина Рупера чи Румпеля...— Йдеться про катушку Румкорфа, прилад для перетворення змінного струму низької напруги в постійний струм високої напруги. Використовувалась, щоб викликати вибух.

78 Гольдемберг багато нашкодив.— Григорій Гольдемберг,

член "Народної волі", заарештований у листопаді 1879 р. після участі у кіль-

кох терористичних актах, дав письмові зізнання щодо революційного руху

в Росії та його діячів.

79 "Я все еще его, безумная, люблю..." — слова з відомого ро-

сійського романсу на слова поетеси Юлії Валер'янівни Жадовської (1824—

1883). Поезія входила до складу збірки Ю. Жадовської "Стихотворения"

(1846). Музику написав російський1 композитор Олександр Сергійович Дар-

гомижський (1813—1869). Популярності романс набув 1853 р., після вико-

нання його французькою співачкою Поліною Віардо (1821—1910).

80 "Все, что мог, я уже совершил..." — перефразований рядок

із вірша М. Некрасова "Размышления у парадного подъезда" (1858): "Все,

что мог, ты уже совершил..."